

MITRINI SLJEDBENICI U RIMSKOJ PROVINCIJI DALMACIJI

Milković, Gabriella

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Split, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split / Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:172:449536>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-26**

Repository / Repozitorij:

[Repository of Faculty of humanities and social sciences](#)

UNIVERSITY OF SPLIT

**SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET**

DIPLOMSKI RAD

**MITRINI SLJEDBENICI U RIMSKOJ
PROVINCIJI DALMACIJI**

GABRIELLA MILKOVIĆ

Split, 2023.

Odsjek za povijest

Sveučilišni diplomski studij povijesti

Antički grad na istočnoj obali Jadrana

MITRINI SLJEDBENICI U RIMSKOJ PROVINCIJI DALMACIJI

Student:

Gabriella Milković

Mentor:

izv. prof. dr. sc. Ivan Matijević

Komentor:

dr. sc. Inga Vilogorac Brčić

Split, srpanj 2023.

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Stanje dosadašnje istraženosti	2
3. Mit i ikonografija.....	7
4. Mitrin kult	14
4.1. Od Perzije do Rimskoga Carstva.....	14
4.2. Mitrini misteriji.....	17
4.2.1. Sedam inicijacijskih stupnjeva	20
4.2.2. Mitrina svetišta	24
4.2.3. Žena u mitraizmu	27
5. Predmetni izvori Mitrinog kulta u Dalmaciji	29
5.1. Obalni pojas Provincije	31
5.2. Unutrašnjost Provincije.....	43
6. Epigrafski izvori Mitrina kulta u Dalmaciji.....	53
6.1. Potencijalna epigrafska svjedočanstva ili <i>Incerta</i>	65
7. Sljedbenici u Dalmaciji	67
7.1. Vrsta natpisa	67
7.2. Rasprostranjenost	69
7.3. Društveni položaj.....	70
7.4. Podrijetlo	73
7.5. Datacija	73
8. Zaključak.....	76
9. Popis literature.....	78
10. Antički izvori	82
11. Internetski izvori.....	82
12. Popis ilustracija	83
13. Prilozi	84

Prilog 1	84
Prilog 2	107
Prilog 3	117
Sažetak.....	118
Abstract	119

1. Uvod

Provincija Dalmacija osnovana je početkom nove ere, odmah po kraju panonsko-dalmatinskog ustanka. Službeni naziv provincije bio je *Illyricum Superius* (Gornji Ilirik), no u svakodnevnom govoru, ipak se više koristio zemljopisni naziv – *Dalmatia*. Provincija Dalmacija protezala se od rijeke Raše u istočnoj Istri do Lješa, odnosno rijeke Drima u sjevernoj Albaniji te je bila okružena italskom Desetom regijom, provincijom Panonijom, Mezijom i Makedonijom.¹ Misterijske religije proširile su se Carstvom pa su tako prihvaćene i u provinciji Dalmaciji. Dalmatinski spomenici svjedoče kako je Mitrin kult bio dobro zastupljen. Analizom materijalnih i epigrafskih izvora pokušat ćemo donijeti sud o Mitrinim sljedbenicima u provinciji Dalmaciji.

Prvi dio rada započinje sa stanjem dosadašnje istraženosti ove tematike te isticanjem epigrafskih baza, bez kojih ne bi bilo moguće donijeti detaljnije podatke o sljedbenicima. U nastavku slijedi prikaz mita o Mitri koji će biti rekonstruiran prema različitim ikonografskim obrascima, a zatim će biti riječ o Mitrinom kultu te njegovom širenju od područja Perzije do Rimskog Carstva. Prema dosadašnjim istraživanjima, pokušat će se iznijeti temeljne činjenice o Mitrinim misterijima, od sedam inicijacijskih stupnjeva do Mitrinih svetišta. Drugi dio rada sastoji se od analize predmetnih izvora koji će biti raspoređeni s obzirom na mjesta kojima pripadaju, a razlikovat će se nalazi s obalnog pojasa i unutrašnjosti Provincije. Nakon analize predmetnih izvora, slijedi analiza epigrafskih izvora. U analizi će se pokušati istaknuti imena sljedbenika, ako je to moguće, te neke osnovne informacije o svakom izvoru. Iza analiza, uslijedit će kratka sinteza koja će biti usmjerena na epigrafske izvore i sadržaj koji iz njih saznajemo, ali i na predmetne izvore. Na kraju rada, biti će iznesen zaključak te postavljeni prilozi koji uključuju literaturu, fotografije epigrafskih izvora (ukoliko je to moguće), katalog i kartu s označenim mjestima.

¹ Matijašić, Robert. *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Diklecijana*, Zagreb: Leykam international, 2009., str. 182-183.

2. Stanje dosadašnje istraženosti

Mitrin kult bio je predmetom brojnih istraživanja stoga ne začuđuje kako je opsežna literatura posvećena ovoj tematici. Među prvim istraživačima ovog područja je Franz Cumont koji je tijekom svog studija u Njemačkoj i Austriji (1887-1890) razvio interes za Mitrin kult. Ubrzo je otišao na prvo istraživačko putovanje, u potrazi za natpisima i drugim antičkim ostacima kojima bi se mogla potvrditi prisutnost Mitrina kulta te je, uz pomoć međunarodne mreže dopisnika, prikupljao spomenike iz cijele Europe.² Njegovo monumentalno djelo izlazi u dva sveska pod nazivom *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra*, I-II, Bruxelles 1896-1898.³ Franz Cumont, u tom periodu, postavlja svjetski autoritet u proučavanju starih religija. U svoje djelo uključio je sve natpise, figurativne arheološke spomenike, kao što su kipovi ili podzemni i špiljski mitraički hramovi. Iz navedenog, Cumont daje osvrt na temeljne odrednice kulta.⁴ Daljni napredak istraživanja mitraizma dolazi tek pola stoljeća kasnije. Glavnu ulogu čini Maarten J. Vermaseren i njegov korpus spomenika pod nazivom *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae*, I-II, Den Haag 1956-1960. Isto tako, iznimno je bitna njegova nova sinteza pod nazivom *Mithra, ce dieux mystérieux*, Paris-Bruxelles, 1960.⁵ U mnogo toga, njegove sinteze su vezane uz Cumontova shvaćanja, a Vermaseren u predgovoru svog inventara ističe Cumontovu potporu u prikupljanju nove studije vezane uz Mitru.

Kraj šezdesetih godina 20. stoljeća obilježen je još jednom kolekcijom pod nazivom *Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain* (EPRO) čiji je urednik M. J. Vermaseren. U okrilju ove kolekcije izići će revolucionarna sinteza Leroya A. Campbella *Mithraic iconography and ideology* (EPRO 11), Leiden 1968. Ovoj sintezi, prethodila je Campbellova provokativna studija pod nazivom *Typology of Mitraic Tauroctones* u časopisu *Berytus XI/I*, Copenhagen 1954-1955.⁶ U toj sintezi, Campbell se dotakao razmatranja tipološkog i kronološkog razvoja preživjelih tauroktona koje je i naveo brojevima zbog lakšeg citiranja.⁷ U sintezi iz kolekcije EPRO, Campbell se usredotočuje na dugotrajnu analizu

² Sheerlinck, Eline. „History of Religions in the Making: Franz Cumont (1868-1947) and the 'Oriental religions'“, *The making of the Humanities – Volume III: The Modern Humanities* (ur. Bod, Rens, Maat, Jaap i Weststeijn, Thijs). Amsterdam: Amsterdam University Press, 2014., str. 220-221.

³ Selem, Petar. *Lica bogova*. Zagreb: Matica Hrvatska, 2008. Str. 339.

⁴ Sheerlinck, Eline. „History of Religions in the Making: Franz Cumont (1868-1947) and the 'Oriental religions'“, str. 221.

⁵ Selem, Petar. *Lica bogova*, str. 339.

⁶ Selem, Petar. *Lica bogova*, str. 339.

⁷ Campbell, A. Leroy. *Mithraic Iconography and Ideology*. Leiden: *Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain*, 1968., str. 1.

tematike mitraičke ikonografije naglašavajući kako je ona bogata detaljima, raznolika u sadržaju i zbunjujuća značenja. Njegovo djelo je stoga pokušaj korelacije pojedinosti i glavnih značajki kroz kritičke ideološke analize.⁸

Unutar kolekcije EPRO, koja tretira brojne pojedinosti mitraizma, moguće je izdvojiti i knjigu Roberta Turcana *Mithras Platonicus*, EPRO 47, Leiden, 1975. Isti autor kasnije objavljuje i svoju sintezu pod nazivom *Mithra et le mithracisme*, Paris, 1981. Jedan značajniji pomak u sagledavanju Mitrinog kulta, daje djelo Reinholda Merkelbacha *Mithras*, Hain Verlag 1984.⁹ Dva najbolja pregleda koja pružaju kritičku analizu istraživanja mitraizma, s osvrtom na Cumontov pogled, moguće je pronaći kod R. L. Gordona „Franz Cumont and the doctrines of Mithraism“, *Mithraic studies* te važan doprinos tog pravca čini Roger Beck s osvrtom „Mithraism since Franz Cumont“, ANRW, II, Berlin – New York, 1984.¹⁰ Nekoliko desetljeća kasnije, isti autor piše knjigu pod nazivom *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire*, Oxford, Oxford University Press, 2006.¹¹ Bitno mjesto zauzima i članak M. J. Versluysa pod nazivom „Orientalising Roman Gods“, *Panthée: Religious Transformations in the Graeco-Roman Empire*, Leiden – Boston, 2013., koji predstavlja raspravu o orijentalizmu i orijentaliziranju kod Mitre.¹² Najnovije djelo izlazi 2021. godine, pod autorstvom L. Bricault i P. Roya pod nazivom *The cult of Mithras - Les Cultes de Mithra dans l'Empire romain: 550 documents présentés, traduits et commentés*, Toulouse, 2021. Navedeno djelo okuplja više od 500 dokumenata koji su komentirani u ovom svesku, stvarajući čvrsto potkrijepljenu sintezu o ovom kultu.

S druge strane, hrvatska arheološka znanost dotiče se, u najvećoj mjeri, hrvatskog povijesnog prostora. Prve veće doprinose moguće je pronaći u doktorskoj disertaciji Branimira Gabričevića iz 1952. godine koja se odnosila na mitraizam na području rimske provincije Dalmacije. Gabričević je u svom radu spojio rezultate lucidnih analiza pojedinih nalaza i uspješno ih interpretirao unutar šireg prostorno-vremenskog okvira, uz korištenje suvremenih znanstvenih spoznaja. Svjetski autori podržavaju neka tumačenja stoga su značajna u raspravama o mitraičkoj problematici, neka od njih su npr. o reversima mitraičkih kulturnih slika („Ulomci mitraičke plastike iz depoa Arheološkog muzeja u Splitu“, „Liturgijsko značenje prikaza na reversu mitričke kultne slike“), mazdejskim elementima u kultu („Elementi

⁸ Campbell, A. Leroy. *Mithraic Iconography and Ideology*, str. 5.

⁹ Selem, Petar. *Lica bogova*, str. 339-340.

¹⁰ Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Doktorska disertacija, Zadar: Filozofski fakultet, 1997., str. 3.

¹¹ Beck, Roger. *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire*, Oxford: Oxford University Press, 2006.

¹² Versluys, M. J. „Orientalising Roman Gods“, *Religions in the Graeco-Roman World: Panthée: Religious Transformations in the Graeco-Roman Empire* (ur. Bricault, L., Bonnet, C.). Leiden, Boston, 2013.

mazdejskog vjerovanja na jednom natpisu iz Salone“) ili o pravcima širenja ove misterijske religije u provinciju Dalmaciju („Iconographie de Mithra tauroctone dans la province romaine de Dalmatia“, *Arcaeologia Jugoslavica*, 1, 1954.).¹³ Početkom 70-ih godina, izlazi i monografija Ljubice Zotović pod nazivom *Mitraizam na tlu Jugoslavije*, Beograd, Arheološki institut, 1973.

Jedan od istaknutih znanstvenika, koji se bavio orijentalnim religijama, je profesor Julijan Medini. U svom opusu, napisao je i nekoliko rasprava o mitraizmu, a njegov pristup toj građi karakteriziran je korištenjem relevantne znanstvene literature, akribičnim pisanjem te spekulativnim pristupom kojeg povremeno koristi.¹⁴ Poznat je Medinijev rad pod nazivom „Mitrički reljef iz Banjevaca“, Zadar, 1975. Prema poznatim ulomcima, profesor Medini je analizom ustvrdio da je riječ o mitraičkom reljefu, a da se kao glavni prikaz nalaze likovi Mitre i Sola te u svom radu donosi opise ovog reljefa.¹⁵ Još jedan poznati rad čini Medinijev osvrt na monografiju Ljubice Zotović pod nazivom *Mitraizam na tlu Jugoslavije*. U svom osvrtu, kritički se osvrnuo na metodologiju i znanstvenu literaturu kojom se znanstvenica koristila te joj prebacuje nekonzultiranje djela L. A. Campbella.¹⁶ Pristup profesora Medinija navedenom radu označava bitnu recenziju ovom zanimljivom djelu, ali s druge strane, djelu punom faktografskih grešaka i propustima nastalim hermetičkim pisanjem, ponajviše zbog neuvažavanja i nepoznavanja novije literature.¹⁷

O mitraizmu na području rimske provincije Panonije piše Petar Selem u svom djelu *Les religions orientales dans la Pannonie Romaine. Partie en Yougoslavie*, Leiden, 1980. U svom djelu obuhvatio je veliki broj materijalnih ostataka i dao sustavan pregled razvoja kultova na tom području, uključujući Mitrin kult. Budući da je u Petoviju bilo središte Mitrinog kulta, ona kao takva utječe na drugu razvojnu fazu tog kulta na području provincije Dalmacije. Nakon raščlanjivanja ikonografije spomenika, Selem dolazi do različitih tumačenja mitraičke doktrine koju ističe u svom djelu „Mitraizam Dalmacije i Panonije u svjetlu novih istraživanja“, *Historijski zbornik*, 1986.¹⁸ Godinu kasnije, Branimir Gabričević ujedinjuje svoje članke u knjizi *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split, 1987.

Potrebno je spomenuti Željka Miletića te njegovu doktorsku disertaciju pod nazivom *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji* iz 1997. godine. U svom radu dotakao se raščlambe

¹³ Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 5.

¹⁴ Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 5.

¹⁵ Serventi, Zrinka. „Bibliografija Julijana Medinija s prikazom njegovih radova“, *Asseria*, Vol. 8, No 8. Zadar: Muzej antičkog stakla u Zadru, 2010., str. 35-36.

¹⁶ Serventi, Zrinka. „Bibliografija Julijana Medinija s prikazom njegovih radova“, str. 36-37.

¹⁷ Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 6.

¹⁸ Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 6.

i tumačenja ikonografskim spomenika kako bi, usporedno s epigrafičkim i literarnim izvorima, pokušao pojasniti načine, nositelje i razvoj mitraizma na području rimske provincije Dalmacije. Jedan od glavnih ciljeva bilo mu je sagledavanje mitraizma na ovom području u kontekstu globalnog rimskog religijsko-filozofskog sustava.¹⁹ Isto tako, potrebno je navesti doktorsku disertaciju Goranke Lipovac Vrkljan pod nazivom *Posebnosti tipologije i ikonografije mitraičkih reljefa rimske Dalmacije* iz 2001. godine. Lipovac Vrkljan nastavlja nadalje svoje istraživanje te piše radove među kojima će, za potrebe ovog diplomskog rada, biti bitan njezin „Prilog čitanju sadržaja i kompozicije donjih polja konjičke tauroktonije“, Zagreb, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 2002., „Some examples of local production of Mithraic reliefs from roman Dalmatia“, *Akti VIII. međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva*, Zagreb, 2005. te njezin stariji rad pod nazivom „Mitraička kulna slika iz Umljanovića“, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 13/14 No. -, 1996.

Petar Selem, svoja istraživanja, odnosno svoje članke o različitim mističnim religijama, ujedinjuje u knjizi *Lica bogova*, Zagreb, 2008.²⁰ U suradnji s Ingom Vilogorac Brčić, radi na izdavanju trećeg sveska *Signa et litterae* projekta „Mythos – cultus – imagines deorum“ pod nazivom *Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones Salonitani*, Zagreb, 2012. Ovaj svezak posvećen je spomenicima pronađenim na području salonitanskog agera (od današnjeg Trogira/*Tragurium* do današnjeg Stobreča/*Epetium*) koji se povezuju s istočnjačkim kultovima. Zbornik je podijeljen na cjeline među kojima je, za potrebe ovog rada, iznimno važan prikaz mitraičkih spomenika na salonitanskom području.²¹ Ubrzo izlaze još dva sveska istoimenog projekta koji se referiraju na različite dijelove Hrvatske gdje su pronađeni ostaci istočnjačkih religija, a među njima i spomenici Mithrina kulta.²² Svesci izlaze pod nazivom *Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones ex Croatia*, I-II, Zagreb, 2015-2018.

Potrebno je istaknuti i Nirvanu Silnović koja se, prethodno svojoj doktorskoj disertaciji, bavi istraživanjem različitih mitraičkih tema poput mitraičkog reljefa iz Salone koji će biti obrađen u nastavku, „To carry the universe in one's own pocket: A Miniature Mithraic relief from the Archaeological museum in Split“, Budimpešta, *Acta Ant. Hung*, 2018. Četiri godine kasnije izlazi njezina doktorska disertacija pod nazivom *Typology and Topography of*

¹⁹ Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 7.

²⁰ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=55281> (Pristupljeno: 20. travnja 2023.)

²¹ *Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones Salonitani*, *Signa et Litterae III*, zbornik projekta „Mythos – cultus – imagines deorum“ Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb: FF Press 2012., str. 5.

²² *Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones ex Croatia I*, *Signa et litterae V*, zbornik projekta „Mythos – cultus – imagines deorum“ Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb: FF Press 2015., str. 5.

Mithraic Temples in the Roman Province of Dalmatia na Srednjoeuropskom sveučilištu u Budimpešti.

Neki od navedenih autora te njihova djela, biti će okosnica ovog rada uz istaknute zbirke natpisa i spomenika. Prema navedenom, može se zaključiti kako je velik broj radova „stariji“ odnosno napisan u prošlom stoljeću. Mitraička literatura obiluje različitim tumačenjima, a u ovom diplomskom radu glavni cilj je sagledati Mitrine sljedbenike u kontekstu rimske provincije Dalmacije.

Za potrebe ovog diplomskog rada, bilo je potrebno konzultirati i različite zbirke natpisa kako bi se mogao sastaviti katalog vezan uz Mitrin kult. Prva zbirka natpisa bio je *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL) koji je osnovan 1853. godine, pod vodstvom Theodora Mommsena. Za potrebe ovog diplomskog rada, biti će važan treći svezak koji se dotiče prostora Dalmacije (*CIL III: Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, 1873.).²³ Posebnu važnost ima zbirka natpisa i spomenika koju je sastavio Maarten Jozef Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae* (CIMRM). Riječ je o dva sveska koja se primarno odnose na Mitrine misterije, a drugi svezak sadrži poglavlje sa natpisima i spomenicima s prostora Dalmacije.²⁴ Prilikom pisanja, bitan doprinos činio je i časopis *L'Année Epigraphique* (AE) kojeg je utemeljio Rene Cagnat, 1888. godine. Svake godine časopis donosi popise novih grčkih i latinskih natpisa koji se odnose na rimski svijet te nudi komentare već objavljenih natpisa i primarnih izvora temeljenih na epigrafskoj dokumentaciji.²⁵ Još jednu bitnu zbirku natpisa čine *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia* (ILJug), iz koje se ističe nekoliko natpisa koji će biti obrađeni u nastavku rada. Među navedenima, potrebno je istaknuti, već spomenute zbirke, *Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones Salonitani* (ROMIS) i *Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones ex Croatia*, I-II (ROMIC I, II).

Isto tako, važno je istaknuti i dvije internetske baze, *Epigraphische Datenbank Heidelberg* (EDH) i *Epigraphik Datenbank Clauss-Slaby* (EDCS). Heidelberška epigrafska baza, osnovana je kao dugoročni projekt koji je s radom započeo 1986. godine.²⁶ Clauss-Slaby epigrafska baza, sadrži veliki broj latinskih natpisa te s time postiže najopsežnije indeksiranje upisanih spomenika.

²³ <https://cil.bbaw.de/en/homenavigation/the-cil/history-of-the-cil> (Pristupljeno: 1. lipnja 2023.)

²⁴ CIMRM II, str. 251-271.

²⁵ <https://www.jstor.org/journal/anneepig> (Pristupljeno: 1. lipnja 2023.)

²⁶ <https://edh.ub.uni-heidelberg.de/projekt/geschichte> (Pristupljeno: 1. lipnja 2023.)

3. Mit i ikonografija

Drevna indoiranska mitologija spominje Mitru kao boga svjetla, a prema mitu je rođen pored svetog potoka i ispod svetog drveta, kao dijete same zemlje.²⁷ Vjeruje se kako je na svijet izašao iz stijene, iz koje je istovremeno počela da izbija svjetlost i vatra. Uz sebe je imao baklju i bodež, međutim nekad je prikazan i kako drži grozd, zemaljsku kuglu ili dira krug zodijaka. Većinom je predstavljen nag ili sa frigijskom kapom na glavi, a kao svjedoci njegovog rođenja tu se nalaze dadofori ili pastiri.²⁸ U većini slučajeva prisutna su samo dva dadofora, odnosno bakljonoše, koji promatraju događaj sa izrazima dubokog čuđenja.²⁹ U blizini Mitre najčešće se nalaze Saturn i Neptun koji će biti predstavljeni kao glavni pomoćnici novorođenom bogu u njegovim različitim podvizima. Za Saturna se povezuje epitet plodni što je moguće povezati s Mitrom koji će kasnije donijeti plodnost ubijanjem bika, a udaranjem o stijenu otvoriti će vječni izvor vode. Simboliku vode moguće je povezati s prikazima Oceana i Cela, praćena dadoforima, koji su izričito opisani natpisima kao bogovi vode i neba, kao što je to na prikazu reljefa iz Heddernheima.³⁰

Čak i u ovoj početnoj fazi, Mitra je često prikazan opremljen kako bi izveo čudo lova ili udaranja o stijenu, a stijena predstavlja nebeski svod s kojeg svjetlost silazi na zemlju. Mitra, svojim rođenjem, postaje novi roditelj svjetla (*genitor luminis*), poznat kao rođen iz stijene (*deus genitor rupe natus*), iz stijene koja rađa (*petra generix*). Ponekad je izražen prikaz plamena koji izbija iz stijene, a takvu scenu moguće je primijetiti i u prikazu kape koja je često prosuta zvijezdama. Ovakva koncepcija, gotovo sigurno se temelji na vrlo drevnoj tradiciji, iz vremena kad je čovjek prvi put otkrio da se udaranjem u kremen, mogu proizvesti svjetlost i vatra. Mitrino rođenje prikazano je kao kozmički događaj, na kojem su prisutni bogovi četiri vjetra i četiri elementa u čast Mitre, vladara kozmosa (*kosmokrator*).³¹

Prema mitu, Mitra je bio spreman da omjeri snagu s bogom sunca Solom iako razlog prvotnog sukoba ova dva božanstva nije potpuno jasan. U sukobu s Mitrom, Sol je poražen te povodom toga dvojica bogova sklapaju savezništvo.³²

Za događaj sklapanja savezništva karakteristične su različite scene: Sol i Mitra drže bodeže kao simbol krvnog pakta ili Sol koji kleči pred Mitrom. Uz rukovanje, Mitra spušta

²⁷ <https://www.britannica.com/topic/Mithra> (Pristupljeno: 10. travnja 2023.)

²⁸ Adić, Vesna. „Mitraizam – kult omiljen među rimski vojnicima“, *Viteška kultura*, br. 5., Novi Sad, 2015., str. 44.

²⁹ Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god*. New York: Barnes & Noble, 1963., str. 77.

³⁰ Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god*, str. 78.

³¹ Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god*, str. 75-77.

³² Selem, Petar. *Lica bogova*, str. 345-346.

ruku na rame Sola ili ga odlikuje krunom. U ikonografiji je moguće vidjeti Sola kao zasebno božanstvo, uz prikaz biča u ruci i sedmokrakom krunom. Karakteristično je da upravlja sunčevom kvadrigom. S druge strane, poznat je spomen Mitre kao *deus Sol invictus*, odnosno nepobjedivo Sunce. Zanimljiva je činjenica kako na avestičkom *mithra* znači ugovor, a u kasnijem perzijskom *mithr* znači i sunce. Nazočnost sunca, odnosno Sola, predstavlja u biti nazočnost svijetla koje sve vidi. Ono biva svjedok valjanosti i dobrog provođenja ugovora, odnosno saveza. Navedeno je moguće sagledati i u okviru tadašnje perzijske države budući da je bila strukturirana na nizu osobnih veza koje su se temeljile na vjernosti: kralj, satrapi, ratnici, kmetovi. Cijela hijerarhijska ljestvica temeljila se na vazalstvu, a prava i dužnosti svakog pojedinca bila su vezana uz određene osobe. Prema Merkelbachu, takvi odnosi su se utvrđivali ceremonijama koje su se sastojale od rukovanja, klečanja, davanja zakletve te zajedničke gozbe. Ove osobne odnose među ljudima, te sve ono što je stajalo među njima, činio je Mitra.³³ Prikaze na različitim mitraičkim reljefima, natpisima i svetištima moguće je tako poistovjetiti s različitim ceremonijama koji su bile tipične za perzijsku državu što potvrđuje u kolikoj mjeri je Mitra bio prisutan u životu pojedinaca tog perioda.

Prema mitu, Mitra se poslije pobjede protiv boga Sola okušao u lovačkim aktivnostima.³⁴

Kao najbolji primjer lova ističe se prikaz Mitre-lovca s freske u Dura-Europosu na Eufratu. Mitra je prikazan kako jaše konja, a u rukama mu se nalaze strelice i luk. Pred njim bježi krdo životinja, a prate ga vjerni pas te zmija. Ovakve scene tipične su i za određena područja germanskih provincija, na reljefima Rücingena i Diebuga.³⁵ Na reljefu iz Osterburkena nalazi se izvanredna scena u kojoj je Mitra prikazan kako u orijentalnoj nošnji, uz lava i pratnju paža, ispušta strijelu, dok jaše svog konja u punom galopu. Sličan prikaz pronađen je i u mitreju u Neuenheimu gdje je Mitra prikazan kako jaše kroz šumu čempresa dok u desnoj ruci drži nebesku kuglu, a lijevom rukom snažno vuče uzde svog konja. Prisutne su figure lava i zmije koje predstavljaju Mitrinu pratnju, boga jahača i sunca. Velik broj ovakvih prikaza moguće je pronaći na području Istoka, ponajviše Sirije.³⁶

Scene lova predstavljaju uvod u događaje koji su povezani s Mitrinim ubijanjem bika, odnosno tauroktonijom. Mitra se nije zadovoljio sitnim životinjama te je prema mitu odlučio da zarobi velikog divljeg bika koji je predstavljao najstarije stvorenje na zemlji.³⁷

³³ Selem, Petar. *Lica bogova*, str. 345-346.

³⁴ Adić, Vesna. „Mitraizam – kult omiljen među rimski vojnicima“, str. 44.

³⁵ Selem, Petar. *Lica bogova*, str. 344-345.

³⁶ Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god*, str. 89-90.

³⁷ Adić, Vesna. „Mitraizam – kult omiljen među rimski vojnicima“, str. 45.

Najveći broj reljefa takve tematike, pronađen je na prostoru Dunava i Rajne. Ubijanje bika predstavlja središnji čin te uključuje i avanture koje vode do toga, stoga postoje različiti prikazi. U mitreju Svete Priske tako se nalazi prikaz Mitre koji je rukom stegnuo bika oko vrata, a na forumu Boariumu, Mitra nosi bika na svojim ramenima put špilje. Negdje je prikazan kako desnom rukom podiže kamen kojeg želi baciti na životinju, a na reljefima u Podunavlju pojavljuje se prikaz čamca.³⁸ Mitra je nekad prikazan i kako ponosno jaše bika što je zapravo odjek Porfirija koji piše kako „Mitra jaše Afroditinog bika, budući da je bik stvoritelj, a Mitra gospodar stvaranja“. Prema astrološkim teorijama, bik se kreće u sferi planeta Venere-Afrodite, no nemoguće je reći jesu li ti pogledi povezani sa slikom Mitre kao jahača bika.³⁹ Astrološke komputacije čine značajan sadržaj u mitraizmu gdje se određeni planetarni nizovi koriste u samoj religiji. Navedeno je povezano sa mitraičkim putovanjem duše.⁴⁰ Mitra je stoga predstavljen kao aktivni sudionik u procesu stvaranja, pa čak i u stvaranju duša.⁴¹

Prema Porfiriju, bik se poistovjećivao s mjesecom, odnosno „ženskim pomoćnikom stvaranja“. Budući da se bik poistovjećuje s mjesecom koji pomaže u stvaranju, Porfirije naziva, duše koje su stvorene, „rođenima od stoke“, a bog stokokradljivac je „onaj koji potajno čuje o stvaranju“. ⁴² Pretpostavlja se kako je Porfirijevo razmišljanje pogrešno interpretirano jer ako je Mitra trebao izvesti veliko čudo, nije mogao samo pronaći bika i ubiti ga.⁴³

Pojam špilje predstavlja bitno mjesto u procesu tauroktonije na što upozorava i suvremena znanost o mitraizmu. Nakon ubojstva bika, Mitra ga odvlači u špilju.⁴⁴ Campbell prikaz špilje dijeli na nekoliko inačica te razlikuje naturalističku špilju, umjetnu špilju i arhitektonsku špilju. Naturalistička špilja prikazuje ulaz u prirodnu kamenu špilju ili cijelu pozadinu izrađenu u imitaciji prirodnih stijena, umjetna špilja označava pećinski svod koji je izrezan na licu litice, a arhitektonska špilja prikazana je nekim oblikom luka ili arhitravom prekinutim svodom.⁴⁵ Špilju je moguće poistovjetiti sa slikom svijeta, a istu stvar reproduciraju i mitraička svetišta pod nazivom *spaeleum* koja su ukopana u zemlju kako bi se stvorio dojam ulaska u špilju.⁴⁶

Čin ubijanja bika prikazuje se po obrascu koji je karakterističan za većinu reljefa. Najčešći prizor je scena u kojoj Mitra pun snage, odvažno svaljuje bika na zemlju i stavlja

³⁸ Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god*, str. 79-80.

³⁹ Porph. *De Antro Nympharum*, 24; Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god*, str. 83.

⁴⁰ Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 74.

⁴¹ Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god*, str. 83.

⁴² Porph. *De Antro Nympharum*, 18.

⁴³ Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god*, str. 81.

⁴⁴ Selem, Petar. *Lica bogova*, str. 356.

⁴⁵ Campbell, A. Leroy. *Mithraic Iconography and Ideology*, str. 6-12.

⁴⁶ Selem, Petar. *Lica bogova*, str. 361.

lijevo koljeno na bika, dok desnom nogom podupire životinjsko kopito. Lijevom rukom okreće životinju natrag, dok desnom rukom, u kojoj se nalazi mač ili bodež, ubija bika. Ovu scenu prate već spomenuti dadofori (*Cautes* i *Cautopates*), jedan ima spuštenu, a drugi podignutu baklju. Zajedno s Mitrom čine trojstvo: izlazeće sunce (*oriens, Lucifer, Cautes*), sunce u zenitu – Mitra i sunce na zalasku (*occidens, Hesperus, Cautopates*).⁴⁷ Uzdignuta i spuštenu baklja simboliziraju svjetlo i tamu, dan i noć, proljeće i jesen te uzlazak i silazak na vječnoj putanji vremena. Prema prizoru tauroktonije, Kautopat se nalazi na lijevoj strani, a Kaut na desnoj. Njihova veza s godišnjim dobima, predstavlja njihovu aktivnu ulogu iako, u činu tauroktonije, djeluju kao promatrači.⁴⁸

Mitra je najčešće odjeven na orijentalan način, u hlače, s frigijskom kapom na glavi i kratkim plaštem. Plašt je prikazan u lepršajućem stanju kako bi se naglasilo njegovo božanstvo.⁴⁹ Isto tako, ukrašen je zvijezdama koje upućuju na kozmičko značenje kulta. Frigijske kape osim Mitre, često imaju i njegova dva dadofora.⁵⁰ U gornjim kutovima reljefa nekada je moguće primijetiti prisustvo personifikacija Sola i Lune (Sunca i Mjeseca), a ispod prikaza Sola često je moguć prikaz gavran u letu prema Mitri.⁵¹ Na reljefima se nalaze i neke druge životinje čije značenje ostaje zagonetno, ali postoje različita tumačenja. Prva životinja bi bio pas koji je najčešće prikazan kako se propinje kako bi sisao krv iz rane koja se nalazi na vratu bika. Sljedeća životinja bio bi lav koji gleda motreći i zmija koja puzi prema posudi s krvlju. Škorpion je prikazan kako hvata bika za genitalije, a gavran, ako nije u letu, prikazan je kako sjedi na Mitrinom plaštu. Pri tumačenju navedenoga, vjeruje se kako su se u tom značenju spojile različite mitologije. Prikaz zmijske bi stoga mogao upućivati na simbol mudrosti ili simbol plodnosti zemlje koju natapa krv bika ili simbol vode. Teško je iznijeti pravi zaključak. U navedenom neki vide i četiri elementa svemira, a drugi božanstva planeta (zmija – *hydra*; pas – *canis*; bik – *taurus*, škorpion – *serpens*), odnosno zodijak.⁵² Na prizoru tauroktonije, ponekad pribivaju i neki drugi likovi (lav, bogovi vjetra i sl.), ali većinom je, standardni model tauroktonije, izgledao kao što je prethodno opisano.⁵³

⁴⁷ Tomić, Celestin. „Misterijske religije i kršćanstvo“, *Obnovljeni život – Časopis za filozofiju i religijske znanosti*, Vol. 53 No. 2. Zagreb: Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1998., str. 192.

⁴⁸ Selem, Petar. *Lica bogova*, str. 355.

⁴⁹ Gabričević, Branimir. *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*. Split: Književni krug, 1987., str. 168.

⁵⁰ Tomić, Celestin. „Misterijske religije i kršćanstvo“, str. 192.

⁵¹ Gabričević, Branimir. *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, str. 168.

⁵² Tomić, Celestin. „Misterijske religije i kršćanstvo“, str. 192.

⁵³ Selem, Petar. *Lica bogova*, str. 352.

Slika 1. Primjer reljefa na kojem se nalazi prikaz Mitrinog ubijanja bika, odnosno prikaz tauroktonije. Prikazani reljef datira se u 2. ili 3. stoljeće, a danas je izložen u muzeju Louvre u Parizu. Na reljefu je moguće primjetiti prikaz boga Mitre koji s mačem ubija bika, a u gornjim kutovima, nalaze se Sol s gavranom (lijevo) i Luna (desno). Također se nalazi tipično prikazane životinje, a to su pas, zmijsa i škorpion.

Prema mitu, Mitra nije htio da usmrti bika već je taj nalog dobio od gavrana koji je bio poslan od Sola kako bi Mitri prenio njegov sveti zadatak.⁵⁴ Po grčkoj mitologiji, gavran predstavlja glasnika Apolona (*koraks* – gavran). Ova riječ se glasovno podudara sa grčkom riječi *keriks* što bi značilo glasnik.⁵⁵ Mitra se zatim pokorava božijoj volji, tako što ubija bika.

⁵⁴ Adić, Vesna. „Mitraizam – kult omiljen među rimski vojnicima“, str. 45.

⁵⁵ Tomić, Celestin. „Misterijske religije i kršćanstvo“, str. 192.

To je izraženo prikazom njegove glave koja nije okrenuta put bika, već prema gavranu, odnosno prema smjeru iz kojeg dolazi božanska naredba. Čest je prikaz nebeskog svoda na mitraičkim reljefima što biva naglašeno na reljefima tzv. složenog tipa, na kojima je moguće, osim prikaza Sola i Lune koji to naglašavaju, i prikaz simbola sedam planeta. S ovakvim smještajem htjelo se istaknuti kako je za čin ubijanja bika, zainteresirano i samo nebo. Glavna bit koja se pokušaje s time naglasiti jest činjenica da prilikom ubijanja bika, posljedice tog čina ne ostaju samo na zemlji. Navedeno naglašava i gavran koji dolazi iz smjera gdje se nalazi Sol.⁵⁶

Kako mit navodi, poslije svetog žrtvovanja, zemlju su naselile brojne biljne i životinjske vrste, a među njima i prvi ljudi. Zle sile su pokušavale spriječiti nastajanje života različitim prirodnim nepogodama, no nisu uspjele u svom naumu.⁵⁷ Navedeno je moguće primijetiti i u prikazu tauroktonije gdje se ubijanje bika, svete životinje, isključivo odvija zbog dobrobiti koju će ta žrtva donijeti. Na prikazima tauroktonije stoga je moguće primijetiti prizor kako iz repa svete životinje niče klasje žita. Navedeno bi značilo kako će zemlja roditi razne plodove kada upije krv i zemlju ubijenog bika, odnosno smrt bika bi trebala predstavljati rađanje novog života kako se ističe i u mitu.⁵⁸ Žrtva bika u stvari predstavlja simbol plodnosti. Pas, zmija i lav su prikazani kako se hrane krvlju bika, dok škorpion ga hvata za genitalije.⁵⁹ Simbolika navedenog bi bila u tome da škorpion (pomoćnik zlih sila) pokušava isisati božansku spermu iz bika, dok najčešće zmija (personifikacija zemlje) i pas (pratilac čovjeka) žele liznuti krv kako bi snaga žrtvovanog bika ušla u njih, no o navedenom postoje različita tumačenja.⁶⁰ Pozitivno značenje psa nikad nije bilo dovedeno u pitanje te je njegovo aktivno značenje u genezi života detaljno prikazano na mitreju u Ražancu kod Črnomelja. Pas je prikazan izrazito velik, s penisom u stanju erekcije. S druge strane, o značenju zmije se raspravljalo gdje ju se postavljalo kao zlokobnu životinju, ali prema starijoj grčkoj mitologiji zmija ima pozitivno značenje.⁶¹ Campbell ističe kako je zmija Mitrin suradnik i pratilac, ništa manje nego što je to pas.⁶² Isto tako, vjeruje kako škorpion ne predstavlja neprijateljsko stvorenje koje pokušava zatrovati sjeme bika, kako o tome govori Cumont. Vjeruje kako škorpionova povezanost s genitalijama i stabla u punom cvatu predstavlja produktivnost, a ne destruktivnost. Naglašava kako je isto tako moguće da ta produktivnost označava kulminaciju nakon koje slijedi

⁵⁶ Gabričević, Branimir. *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, str. 170.

⁵⁷ Adić, Vesna. „Mitraizam – kult omiljen među rimski vojnicima“, str. 45.

⁵⁸ Gabričević, Branimir. *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, str. 170-171.

⁵⁹ Tomić, Celestin. „Misterijske religije i kršćanstvo“, str. 193.

⁶⁰ Gabričević, Branimir. *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, str. 171.

⁶¹ Selem, Petar. *Lica bogova*, str. 354.

⁶² Campbell, A. Leroy. *Mithraic Iconography and Ideology*, str. 17.

propadanje, a ne novo razdoblje rasta.⁶³ U povezivanju navedenog, potrebno je istaknuti kako u umjetnosti Mezopotamije, škorpion ima dobrotvorno značenje stoga je njegova funkcija vjerojatno pozitivna, pročišćavanjem bikova sjemena.⁶⁴ Navedene scene tauroktonije, najčešće se kao prikaz nalaze na aversu kultne slike.

S činom tauroktonije, završava se Mitrina misija na zemlji. Prema mitu, Mitra zajedno sa Solom, priređuje gozbu na kojoj se služi vino i meso žrtvovanog bika.⁶⁵ Jedan od primjera ovih scena čine slike iz Dura-Europosa na kojim je vidljiv prikaz dva poslužitelja koji nose mrtvog bika na motki, odjevena kao bakljonše. Obrok se odvija u špilji gdje je prikazan Mitra koji leži ili sjedi sa Solom za stolom, a obučen u svoju perzijsku odjeću. Odnos između dva boga je prijateljski što je ponekad naglašeno Mitrinom rukom oko ramena svog pratioca. Ono što se na slikama može primijetiti je izraz dubokog religioznog osjećaja budući da je božanski objed prikazan češće od bilo koje druge scene, osim klanja bika.⁶⁶

Navedeni prizor najčešće se nalazi na reversu kultne slike.⁶⁷ Često bi se scena tauroktonije nalazila s jedne strane, dok je s druge strane bio prikaz gozbe. Na taj način bi se pozornost vjernika mogla skrenuti na jednu ili drugu scenu.⁶⁸

Gozba, ne označava samo konzumiranje ulova, ona omogućava potvrđivanje zajedništva. Sadrži ritualnu narav potvrde zajedništva koja u svojoj osnovi je bitna za opstanak grupe nužnog saveza. Bitan detalj stoga predstavlja rukovanje, odnosno bratimljenje, savez dva najbitnija sudionika ove gozbe, a to su u Mitra i Sol koji su dva središnja lika mitričke ikonografije. Mitra predstavlja jamca tog zajedništva.⁶⁹

Prema mitu, Mitra i Sol se, pri završetku ove gozbe, opraštaju od svojih saveznika i uznose se na nebo solarnom kvadrigom.⁷⁰ Neki reljefi prikazuju Mitru kako trči iza Solove kočije koju vuku dva ili četiri konja kojima upravlja Helios-Sol, povlačenjem uzdi ili podbođivanjem bičem. U pravilu, Sol je prikazan s aureolom oko glave i gotovo nag osim kratkog ogrtača oko ramena koji vijori na vjetru. S druge strane, reljefi iz Podunavlja prikazuju Mitru kako tiho korača u kola koja su okrenuta prema Oceanu što je prikazano figurom čežećeg boga s bradom čija lijeva ruka počiva na vrču s vodom, a donji dio njegovog tijela ogrnut je

⁶³ Campbell, A. Leroy. *Mithraic Iconography and Ideology*, str. 26.

⁶⁴ Selem, Petar. *Lica bogova*, str. 355.

⁶⁵ Adić, Vesna. „Mitraizam – kult omiljen među rimski vojnicima“, str. 46.

⁶⁶ Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god*, str. 98-99.

⁶⁷ Gabričević, Branimir. *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, str. 171.

⁶⁸ Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god*, str. 99.

⁶⁹ Selem, Petar. *Lica bogova*, str. 435.

⁷⁰ Adić, Vesna. „Mitraizam – kult omiljen među rimski vojnicima“, str. 46.

ogrtaćem. Povremeno se ističe prikaz Oceana koji je predstavljen pomoću valovitih linija, kao što to primjerice karakteristika reljefa s dunavskog područja.⁷¹

Nakon svog uznesenja, Mitra će i dalje nadgledati ljudski rod i biti mu zaštitinik. Svi koji teže vječnom spasenju, dužni su živjeti po moralnom modelu kojem im je ostavio Mitra dok je bio na zemlji. Moralni život, prvenstveno održavanje vlastitih riječi, preduvjeti su da vjernik bude prepušten misterijama.⁷²

4. Mitrin kult

4.1. Od Perzije do Rimskoga Carstva

Prvi spomen Mitrina kulta potječe iz 14. stoljeća prije Krista. Riječ je o glinenoj pločici, pisanoj klinastim pismom, koja je pronađena prilikom otkrivanja hetitske prijestolnice kod Boghazköya u današnjoj Turskoj. Na dotičnoj pločici nalazi se prikaz saveza Hetita i Mitana, a uloga Mitre kao božanstva je da pazi da se savez održi tako da se poštuju sve ugovorne obaveze. Sljedeći spomen Mitre moguće je pronaći u Vedama i u Avesti. U Avesti, Mitra se povezuje uz glavno i najveće iransko božanstvo, Ahuramazdu, dok se u Vedama povezuje s vrhovnim bogom Varunom. U iranskoj dualističkoj teologiji, Mitra predstavlja u stvari emancipaciju Ahuramazde (Dobro – Svjetlo) koji je u borbi s Arimanom (Zlo – Mrak). S druge strane, u Indiji ima analognu ulogu gdje je asimiliran sa Suncem koje se u Vedama naziva „Mithrino i Varunino oko“.⁷³

Na području današnjeg Irana, Mitra je postao duboko ukorijenjen, a njegovo štovanje tako je postalo raširena narodna religija. Navedeno se širilo i izvan dotičnih teritorija te je tako Mitrino štovanje upijalo elemente drugih učenja i religija. Osnivanjem velike perzijske države u 6. stoljeću prije Krista, Mitrin kult se počeo širiti i prema zapadu. Upijajući, kako je već rečeno, elemente drugih religija, učenja te kultova, štovanje Mitre evoluiralo je u misterijski kult o čemu svjedoče orgijastičke svečanosti zvane Mithrakane koje su priređivali vladari nekih maloazijskih i njima graničnih kraljevstava.⁷⁴ Danas se, pod pojmom misterijskih religija, označavaju kultovi starih misterija od 7. stoljeća prije Krista do 4. stoljeća poslije Krista.⁷⁵ Među navedene se ubraja i Mitrin kult o čijim obredima se malo toga zna. Budući da se štovanje Mitre prvo povezivalo uz područja Indije, odnosno Perzije (ili današnjeg Irana), ostaje otvoreno

⁷¹ Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god*, str. 104-106.

⁷² Gabričević, Branimir. *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, str. 171-172.

⁷³ Isto, str. 163.; Avesta. *Khorda Avesta*, 10. Mihr yasht

⁷⁴ Isto, str. 163-164.

⁷⁵ Tomić, Celestin. „Misterijske religije i kršćanstvo“, str. 179-180.

veliko pitanje, na koji način navedeno ulazi u okrilje Rimskog Carstva. Teško je odrediti točnu dataciju kada ovaj perzijski bog postaje dio Carstva te dolazi na italsko tlo.

Postoji određena pukotina u spoznajama između perzijskog Mitre i onog rimskog vremena jer, bez obzira uz poznavanje različitih itinerara, vremenska komponenta ostaje otvorena. Poznat je podatak, kako u 1. stoljeću prije Krista, Mitru se štuje kao jednog od bogova u Nemrudu pod vlašću kralja Komagene, Antioha I., kao i na Orontu na kompleksu u Arsameniji, posvećenom njegovu ocu Mitridatu.⁷⁶ Ističu se i podaci iz Pompejeve biografije gdje se naglasak stavlja na Plutarhov podatak koji navodi kako su Rimljani, preko gusara Kilikije, upoznali Mitru.⁷⁷ Tako se Mitrin kult njegovao na likijskom brdu Olimpu. Kako donosi Selem, Apijan, rimski povjesničar iz 2. stoljeća, navodi podatke kako su vojnici poražene vojske Mitridata Eupatora, kilikijske gusare doveli u vezu s Mitrinim kultom. Ove gusare, Pompej nakon svoje pobjede, seli na područje južne Italije. Prema ovim tumačenjima, na ovaj način se Mitrin kult širi na italsko tlo.⁷⁸ U Plutarhovim svjedočenjima nigdje se ne naglašava kako je kult preko pirata uveden na Italiju stoga nema uporišta da je navedena pretpostavka, kako je kult u Italiju uveden preko pirata, istinita.⁷⁹ Još jedna priča koju se povezuje uz razvoj zapadnog mitraizma je armenski kralj Tiridat koji dolazi u posjet Neronu. Tiridat je svoju podložnost prema Neronu, usporedio s podložnosti koju ima prema Mitri te je sa sobom doveo mage. Ovakve vijesti iznose Dion Kasije i Plinije.⁸⁰ Spekuliranja o uvođenju Nerona u mitraičke misterije, nema uporište u navodima jer je Tiridat predstavljao predstavnika tradicionalne iranske religije što bi značilo da je sa sobom, u tom slučaju, morao povesti mage koji su prakticirali neiranski, misterijski mitraizam.⁸¹

Svakako, pretpostavka je kako se Mitra u Rimu pojavljuje negdje u doba Trajana te se tada inaugurira jedna nova misterijska religija.⁸² O tome svjedoči i najstariji natpis posvećen Mitri na području grada Rima, a podigao ga je Tit Flavije Higin. Navedena osoba svoj status očito je dobila od nekoga Flavijevca. Pretpostavlja se da je natpis nastao na prijelazu iz 1. u 2. stoljeće, tj. u vrijeme Domicijana ili Trajana. Potvrdu datacije, odnosno pojavu Mitrina kulta u Rimu za vrijeme Trajana, čini i tauroktonijska skupina koju podiže rob Tita Klaudija Liviana koji je bio pretorski prefekt pod Trajanom, a naziva se Alcim.⁸³

⁷⁶ Selem, Petar. *Lica bogova*, str. 340-341

⁷⁷ Plut. *Vita Pompeii*, 24-5.

⁷⁸ Selem, Petar. *Lica bogova*, str. 340-341.; App., *Historia Romana*, 14.92.

⁷⁹ Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 45.

⁸⁰ Cass. Dio., *Historia Romana*, 63, 1-7; Plin., *Naturalis historia*, XXX, 6. 17.

⁸¹ Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 46.

⁸² Selem, Petar. *Lica bogova*, str. 340.

⁸³ CIL III 732; Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 46.

Bitno je za naglasiti da se, rimski Mitra, ne može izravno povezati s iranskim podrijetlom stoga ne postoji neprekinuti povijesno-religijski razvoj od Iranskog do Rimskog Mitre. Iranski Mitra snažno je povezan s perzijskom vladavinom te nakon toga nestaje jer nema podataka o njegovom postojanju u helenističko doba. Može se zaključiti, kako krajem prvog stoljeća, iranski koncept je prisvojen te stavljen u rimski kontekst tog vremena.⁸⁴

Kao što je već prethodno rečeno, prepostavka je da se Mitrin kult u Rimu pojavio u periodu cara Trajana što ne možemo sa sigurnošću potvrditi.⁸⁵ Budući da se prvi natpisi, spomenici i mitreji podižu upravo na području grada Rima, druga grupa ranih spomenika javlja se duž dunavsko-rajnskog limesa. Najstariji rimski spomenici, kako je već spomenuto, vjerojatno datiraju u vrijeme flavijevaca.⁸⁶

Ono što je potrebno istaknuti jest činjenica da Mitrin kult, u prva tri stoljeća, prati širenje kršćanstva. Isto tako, bitno je navesti kako je bio privatnog karaktera te nema potvrde da je neki car bio Mitrin sljedbenik. Mitrin kult nikad nije imao službeno priznanje rimskih careva niti ga je država podržavala kao neke druge kultove, poput kulta Izide i Magne Mater. Carevi ga vjerojatno nisu smatrali prikladnim za promociju budući da su ga povezivali s arsakidskom i sasanidskom monarhijom, ponajviše zbog mitraističke ikonografije i imena „orijentalnih“ kraljeva. Postoje određene potvrde odnosa careva s Mitrom, poput posvete cara Dioklecijana i njegovih suvladara Mitri – *fautor imperii sui*. Među navedeno ubrajaju se i različite posvete kao Mitri *pro salute imperatoris/imperatorum*, datirane o vladavine Antonina Pija do vladavine Galijena, te dva književna izvora koja povezuju cara Nerona i Komoda s Mitrinim kultom. Međutim, kako je već prethodno rečeno, ne postoji službeno priznanje od rimskih careva.⁸⁷

U borbi kršćanstva s jedne strane i mitraizma s druge, u četvrtom stoljeću pobjedu će odnijeti kršćani. Mitrin kult, isto kao i većina misterijskih religija, nastavit će svoje postojanje u raznim zatvorenim i tajnim društvima.⁸⁸ Navedenoj pobjedi, osim podrške državne vlasti od vremena Konstantina, značila je etička poruka kršćanstva koja se mogla lakše uklopiti u tadašnji mentalitet grčko-rimske civilizacije, a u čemu je mitraizam odskakao.⁸⁹ Konačno je, dana 8. studenoga 392. godine, car Tedozijske izdao edikt kojim je zabranio štovanje poganskih bogova. S tim činom je kršćanstvo postalo državna religija.⁹⁰ Mitrin kult tako nestaje s

⁸⁴ Versluys, Miguel John. „Orientalising Roman Gods“, str. 248-250.

⁸⁵ Selem, Petar. *Lica bogova*, str. 340.

⁸⁶ Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 46-47.

⁸⁷ Vilogorac Brčić, Inga. „Oriental Gods and Imperial Cult“, *Proceedings of the international symposium "Contextualizing 'Oriental' cults. The New Light on the Evidence between the Danube and the Adriatic*, Filozofski fakultet – Österreichische Akademie der Wissenschaften, Zagreb – Wien, 2024. (u tisku).

⁸⁸ Tomić, Celestin. „Misterijske religije i kršćanstvo“, str. 201.

⁸⁹ Gabričević, Branimir. *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, str. 165.

⁹⁰ <https://www.britannica.com/biography/Theodosius-I/The-middle-years> (Pristupljeno: 11. travnja 2023.)

povijesne pozornice, a njegovo postojanje zadržalo se samo na nekim zabačenim krajevima. Gabričević stoga ističe kako bi se u ta područja mogli ubrojati zabačeni dijelovi današnje Bosne i Hercegovine.⁹¹

4.2. Mitrini misteriji

Pod pojmom misterijskih religija označavaju se kultovi starih misterija od 7. stoljeća prije Krista do 4. stoljeća poslije Krista. Riječ je većinom o tajnim obredima o kojima se danas malo zna. Misterija se objašnjava kao kulturna svečanost u kojima se događanje nekog božanstva (mit) uprisutnjuje unutar »posvećenih« po određenim svetim obredima te tako oni postaju dionici božanstva. Posvećeni ulaze u usku zajednicu po inicijaciji, dok je neposvećenima zabranjen pristup. Među takve misterije, ubraja se i Mitrin kult.⁹² Mitrine misterije sastoje se od tri temeljna simbolička konstrukta. Jedan konstrukt čini tauroktonija koja je neprobojna, odnosno dvodimenzionalna. U nju se nije moglo ući i doživjeti je iznutra, kao dva druga konstrukta, mitrej i strukturu sedam razreda. Njih je moguće doživjeti iznutra jer je mitrej soba, trodimenzionalna prostorija dizajnirana za fizički ulazak. S druge strane, hijerarhija sedam razreda može se protumačiti kao karijera, proširena u dimenziji vremena i dizajnirana za ulazak inicijacijom u određenom trenutku.⁹³ U nastavku rada bit će objašnjena druga dva konstrukta.

Antropolog Clifford Geertz, u svom eseju „Religija kao kulturni sustav“, pojašnjava pojam religije kao sustav simbola koji se očituju u posebnim kontekstima koji su specifični za određenu kulturu. Taj kontekst ne čini ikona ili sveti prostor, već izvedba ili ritual koji je konstruiran, odnosno iskorišten u »simboličke forme«.⁹⁴ Ovakve navode moguće je povezati sa mitraičkim obredima koji u svojoj biti predstavljaju rituale ili obrede pune prenesene simbolike.

Osobe koje su trebale biti inicirane u Mitrin kult, prvo su trebale proći određena iskušenja. Praktički je bilo sigurno da su prvo bili podučavani kao neka vrsta iskušenika koju se priprema za svečanu ceremoniju koja je dolazila, a tim povodom su se trebali obratiti vođi mitraičke zajednice. Priroda ovih obuka nije poznata, a vjeruje se kako su se inicijatu vjerojatno iznosila službena objašnjenja u vezi s elementarnim principima, koji su bili predmet javne tajne. Postojanje mitraističke „škole“ postavlja se kao mogućnost, a ove navode povezuje se s

⁹¹ Gabričević, Branimir. *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, str. 165.

⁹² Tomić, Celestin. „Misterijske religije i kršćanstvo“, str. 179-180,

⁹³ Beck, Roger. *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire*, str. 70-71.

⁹⁴ Geertz, Clifford. „As a Cultural System“, *The Interpretation of Cultures*, New York City: Basic Books, str. 89-91.

mitraičkim svetištem ispod San Clementea u Rimu, na čijem istraživanju je radio otac Nolan. Ovaj mitrej nalazi se duboko pod zemljom uz uglednu rimsku kuću, a potkraj ulaznog hodnika nalazi se mala dvorana sa sedam niša u zidu. Čini se da niše ukazuju na štovanje sedam planeta. Najzanimljiviji dio čine platforme od cigle duž tri strane koje su mogle služiti kao neka vrsta školske klupe gdje su učenici slušali svoga učitelja. Oko ovakvih zaključaka postoje dvojbe jer je moguće kako je u ovom slučaju bilo riječ o sastajalištu budući da slike u prostoriji ne upućuju na Mitrin kult.⁹⁵

Nisu pronađeni dokazi koji bi prikazali kako su tekle pripreme za inicijaciju, ali postoje pretpostavke kako je inicijant trebao proći određene testove. S druge strane pronađene su određene pojedinosti koje se tiču samog procesa inicijacije. Inicijant je prije svoje inicijacije, morao položiti svečanu zakletvu, *sacramentum*, kako ništa od onoga što mu se priopći, neće širiti dalje. Inicijaciju su obavljala dva dostojanstvenika koji su imali naslov Oca i Glasnika, a nakon obreda inicijant se smatrao bratom (*frater*) ostalih inicijata. Kako bi ga Otac prepoznao morao je biti tetoviran, odnosno žigosan na obje ruke.⁹⁶

Proces inicijacije koji je moguć u različitim varijantama, Campbell naziva *telete*. U tom procesu angažirane su dvije osobe, od kojih osoba koja stoji nalazi se s lijeve strane, a osoba koja kleči s desne strane.⁹⁷ Osoba koja stoji, sa nekim predmetom izvodi radnju nad glavom druge osobe, a druga skrušeno kleči. Stojeća osoba je *Pater*, najviši stupanj posvećenja i vrhovnik mitraijske zajednice koji se poistovjećuje s Mitrom. *Pater* je mistagog, a klečeći lik je mist koji prima inicijaciju. Ove događaje moguće je poistovjetiti sa Solom koji kleči pred Mitrom nakon njihove gigantske borbe.⁹⁸

Campbell je ustvrdio četiri varijante obreda:

1. *Devotio* ili polaganje ruku. Ovaj obred inicijacije često je prikazan na području jugoistočne Europe. Stojeći lik je prikazan kako polaže ruku ili ruke na glavu klečećeg.
2. *Infusio* ili polijevanje vodom. Glavna radnja ovog obreda inicijacije jest izljevanje vode iz roga za piće na glavu inicijata, odnosno stojeći lik izljeva vodu na onog koji kleči. Na nekim prikazima, rog je dosta očit, dok kod drugih, predmet često izgleda poput trske.

⁹⁵ Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god*, str. 129-130.

⁹⁶ Isto, str. 131.

⁹⁷ Campbell, A. Leroy. *Mithraic Iconography and Ideology*, str. 291.

⁹⁸ Selem, Petar. *Lica bogova*, str. 367.

3. *Purgatio* ili pročišćenje. Ovaj obred inicijacije sastoji se od scene u kojoj stojeći lik spušta na rame ili glavu klečećeg, bedrenu kost žrtvovanog bika.
4. *Consecratio* ili posvećenje. Obred inicijacije u kojoj se na glavu inicijata, stavlja solarna kruna, odnosno na glavu klečećeg lika.⁹⁹

Jedan od primjera treće varijante, *purgatio*, čini kompozitni reljef iz III. ptujskog mitreja. Potrebno je istaknuti scenu u kojoj stojeći lik u Mitrinom ruhu, svoju lijevu ruku postavlja na glavu klečećeg. Navedeno bi upućivalo na kombinaciju s prvom varijantom, *devotio*.¹⁰⁰

Inicijacija se objašnjava tumačenjem prema kojem mist, koji se inicira, simbolički umire i rađa se za novi, bolji život. On se simbolički vraća u stanje djeteta čija figura simbolizira nov život kojeg mist započinje nakon inicijacije. O navedenom svjedoči jedan o stihova Svete Priske na Avantinu: *pie rebus renatum dulcibus atque creatum* – milostivo ponovno rođen i stvoren po slatkim stvarima. Mist stječe čistoću djeteta koju treba čuvati tijekom cijelog života, pridržavajući se načela dobra, istine, uzajamnosti. Mist se, poput djeteta, hrani medom i mlijekom. Poseban značaj stoga ima fragment iz Osijeka koji prikazuje obred *devotio*, a osoba koja kleči ima izgled djeteta.¹⁰¹

Znanje o procesu inicijacije, produbljeno je saznanjima utemeljenim na ostacima mitreja ispod crkve Santa Maria Capua Vetere u Italiji. U svetištu su pronađene razaznatljive freske na kojima je prikazan jedan od obreda inicijacije. Na prikazima je moguće primijetiti mista, redovito nagog, koji prolazi kroz različite inicijacijske kušnje. Njegova nagost označava njegov povratak u djetinjstvo, odnosno njegovo ponovno rođenje (*re-natus*). Većina prizora prikazuje mista kako kleči na jednom ili oba koljena, vezanih očiju i ruku. Takva scena povezana je s inicijacijom ističući kako će, nakon inicijacije, njegove oči biti nanovo otvorene, a ruke oslobođene. Do mista se nalazi mistagog koji je odjeven u bijelu haljinu.¹⁰²

Na jednoj oštećenoj fresci, nalazi se mist u ležećem položaju. Mistagog i *Pater*, na dvije različite strane, vrše stanovite radnje. Pretpostavlja se kako scena prikazuje simboličnu smrt, odnosno polaganje u grob. Nakon smrti dolazi novi život u pravdi i istini. Na jednom drugom prikazu, nalazi se mist koji nesigurno korača za mistagogom. Mist je prikazan manji od mistagoga što bi upućivalo na simboličko stanje djeteta.¹⁰³

Prema Mitrinoj i Solovoj gozbi, sljedbenici Mitrina kulta bit će pričešćivani bikovim mesom i krvlju. Budući da je bikovo meso bilo skupo, s vremenom će se pribjegavati stoci

⁹⁹ Campbell, A. Leroy. *Mithraic Iconography and Ideology*, str. 291-293.

¹⁰⁰ Selem, Petar. *Lica bogova*, str. 368.

¹⁰¹ Isto, str. 368-369.

¹⁰² Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god*, str. 370.

¹⁰³ Isto, str. 370.

sitnog zuba i svinjama o čemu svjedoče i ostaci žrtvovanih kostiju pronađenih uz mitreje, u jamama. Umjesto krvi žrtvovane životinje, koristit će se vino. Kao dokaz navedenog, ističe se pronađena lista troškova jedne Mitrine zajednice u, već spomenutom, Dura-Europosu. Na zidu mitreja, u tom mjestu, pronađeni su ispisani artikli koji su služili za potrebe te zajednice, a među prvima na listi nalaze se vino i kruh.¹⁰⁴

4.2.1. Sedam inicijacijskih stupnjeva

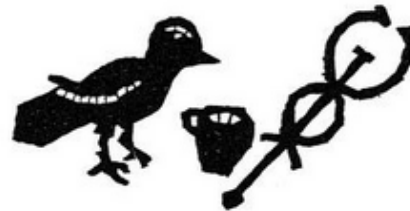
Osim mitreja, bitan socijalan konstrukt čini i sedam inicijacijskih stupnjeva, odnosno razreda, koji su bitan dio mitraičke figuracije.¹⁰⁵ Prosječan mitraist sigurno nije napredovao u više razrede iz različitih razloga među kojima je nedostatak obrazovanja, nedostatak sredstava ili nedovoljno pokazivanje posvećenosti svom bogu. Onaj koji je stekao dovoljno znanja i uvida u astronomske i astrološke teorije, mogao je uzastopno steći titule – Gavran (*Corax*), Nevjesta (*Nymphus*), Vojnik (*Miles*), Lav (*Leo*), Perzijanac (*Perses*), Kurir Sunca (*Heliodromus*) i Otac (*Pater*).¹⁰⁶ Postoji teorija prema kojoj su tri najniža stupnja bila poznata kao 'poslužitelji', a viši stupnjevi su bili pravi 'sudionici'. Niži razredi su djelovali kao sluge, dok su ostali trebali zauzeti puno učešće u obredu. Arheološki dokazi ipak ne potvrđuju ove navode.¹⁰⁷

Postoji poveznica inicijacijske sheme i planetarnog sustava gdje sedam stupnjeva označava putovanje duše kroz planetarne sfere. Mist na ovom svijetu, a kasnije nakon smrti, njegova duša. Shema izgleda: 1. stupanj: *Corax* – Merkur, 2. stupanj: *Nymphus* – Venera, 3. stupanj: *Miles* – Mars, 4. stupanj: *Leo* – Jupiter, 5. stupanj: *Perses* – Luna, 6. stupanj: *Heliodromus* – Sol i 7. stupanj: *Pater* – Saturn.¹⁰⁸

Nadalje će biti pojašnjeni različiti inicijacijski stupnjevi:

1. CORAX, GAVRAN

Simboli, povezani s ovim najnižim mističkim stupnjom, jesu gavran, mali pehar s jednom ručkom i kaducej. Budući da se u simbolima uvijek nalazi jedan predmet koji je povezan uz tutelarno planetsko božanstvo, tu se nalazi kaducej koji pripada Merkuru,

Slika 2. Simboli Gavrana

¹⁰⁴ Gabričević, Branimir. Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta, str. 171-172.

¹⁰⁵ Beck, Roger. *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire*, str. 70-71.

¹⁰⁶ Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god*, str. 138.

¹⁰⁷ Isto, str. 140.

¹⁰⁸ Selem, Petar. *Lica bogova*, str. 372.

glasniku bogova.¹⁰⁹ U mitu, gavran je imao zadatak da Mitri povjeri njegovu misiju. On simbolizira zrak te prema inicijaciji mora biti podvrgnut određenim ritualima koji su povezani uz ovaj element. Rituali su poznati pod nazivom *corvina* ili *coracina sacra* te kvalificiraju inicijanta kao 'božanskog gavrana'. Kada prisustvuje službi, Gavran je dužan nositi masku gavrana.¹¹⁰

2. NYMPHUS, NEVJESTA

Riječ *nymphus* prevodila se pozivajući se na ženski oblik imenice *nympe*, što je nepravilno jer muška forma imenice glasi *nymphios*. Cumont navedeno objašnjava činjenicom da ta riječ označava „adolescenta“, odnosno stadij koji označava primanje u društvo odraslih muškaraca (iza slijedi stupnja *miles*, tj. odrasli muškarac).¹¹¹ Na zidnoj slici u Svetoj Priski, Nimfa je prikazana kako nosi svadbeni veo. Navedeno je moguće povezati s činjenicom da ovu mušku nevjestu (žene su rigorozno isključene

Slika 3. Simboli nevjeste

iz kulta), *Pater* spaja s Mitrom u mističnom braku. Takav simbolički brak nije nužno označavao građanski brak. Pretpostavlja se kako je nevjesta nosila veo tijekom ceremonije, a u jednom trenutku on je bio skinut kako bi Nevjesta bila prikazana zajednici. Nimfa je stavljena pod zaštitu planeta Venere, a predstavljala je element vode. Kod inicijacije, kao залог zajedništva i savezništva, važnu ulogu predstavlja sklapanje desne ruke, *iunctio dextrarum*. Vjeruje se kako je nakon inicijacije Nimfre, mitrej bio preplavljen svjetlošću. Oštećeni mozaik u Ostiji, kao simbole Nimfe prikazuje baklju, dijademu i svjetiljku. Svjetiljka bi predstavljala svjetlost koja proizlazi iz bližeg odnosa s Mitrom.¹¹²

Nimfa je povezana s pojmom ličinke pčele, a pčela je povezana s leptirom koji se u grčkom zvao jednako kao i duša – *psiche*.¹¹³

¹⁰⁹ Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 95.

¹¹⁰ Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god*, str. 141-142.

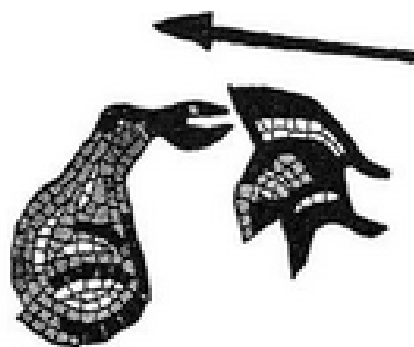
¹¹¹ Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 104-105.

¹¹² Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god*, str. 142-143.

¹¹³ Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 113.

3. MILES, VOJNIK

Među simbole stupnja *Miles* ubrajaju se perzijska kapa, kaciga i sulica.¹¹⁴ Svaki sljedbenik boga bio je upisan u njegovu službu, a polaganje vojne prisege i posebna inicijacija stavljali su pečat na ulazak u Mitrine redove. U Svetoj Priski nalazio se prikaz Vojnika koji je predstavljen odjeven u smeđe s vojničkom torbom prebačenom preko lijevog ramena, a u Ostiji također ima koplje i kacigu budući da je pod pokroviteljstvom Marsa, boga rata. Vojnik se može smatrati elementom zemlje, ali ne postoji precizna potvrda. O inicijaciji ovog stupnja svjedoči Tertulijan koji opisuje navedeno: „Kad ga se iniciraju u špilji, doista logoru tame, vijenac koji mu se nudi na vrhu njegova mača, a zatim stavlja na njegovu glavu, mora se gurnuti s glave ravnom rukom, a zatim položiti na njegovo rame s riječima da je samo Mitra njegov vijenac. I nakon toga nikada više nije okićen vijencem i ovaj znak posjeduje kao dokaz kada bude testiran vojnom zakletvom, i odmah, prepoznat je kao vojnik Mitre kada je bacio vijenac i rekao da počiva u njegovom bogu.“¹¹⁵ Ovakav postupak tijekom inicijacije označava, još jednom, provjeru hrabrosti. Svojom inicijacijom, preuzima teret borbe protiv neprijateljskih sila pod strogom disciplinom u budućnosti, kao i Mitra prije njega.¹¹⁶

Slika 4. Simboli Vojnika

4. LEO, LAV

Lav je bio poznat po dugom grimiznom ogrtaču kojeg je nosio te ga je označavao element vatre i planet Jupiter.¹¹⁷ Među njegove simbole ubrajaju se vatrena lopata, sistrum i gromovi. Pretpostavlja se kako je ovaj stupanj bio iznimno značajan u procesu inicijacije.¹¹⁸ Tome svjedoči i prizor iz Svete Priske gdje, na prikazu procesije sedam stupnjeva, Miles mu odaje posebnu počast.¹¹⁹ Porfirije pruža određene podatke kako je tekao proces njihove inicijacije: „Kada onima

Slika 5. Simboli Lava

¹¹⁴ Miletic, Zeljko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 114.

¹¹⁵ Tert. *De Corona*, 15.

¹¹⁶ Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god*, str. 145-146.

¹¹⁷ Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god*, str. 146.

¹¹⁸ Miletic, Zeljko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 119.

¹¹⁹ Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god*, str. 148.

koji su inicirani kao Lavovi ruke budu izlivene medom umjesto vode da ih očiste, tada se ruke održavaju čistima od svakog zla, svakog zločina i kontaminacije, kao što postaje inicirati. Budući da vatra čisti, njima se daje odgovarajući abdest, odbacujući vodu kao neprijateljsku prema vatri. I očiste mu jezik od grijeha medom.“.¹²⁰ Na nekim reljefima, Lav je prikazan kako u prijetećem stavu stoji iznad ili pokraj posude za miješanje, kao na reljefu iz Sarmizegetusa. U procesu inicijacije, bitnu ulogu ima vatra koja prikazuje pročišćavajuću silu, pretvara Lava u novog čovjeka koji je posvećen. Pročišćeni vatrom postaju imuni na njenu proždiruću moć te ujedinjeni s Mitrom i suncem.¹²¹

5. PERSES, PERZIJANAC

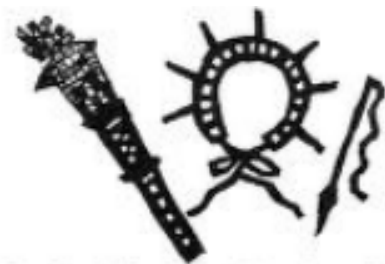
Na slikama iz Svete Priske, Perzijanac je obučen u sivu tuniku i stavljen pod posebnu zaštitu Mjeseca.¹²² Kao simboli ovog stupnja, navode se zakrivljeni nož, plug i zvijezda unutar mjesečevog srpa.¹²³ Tijekom inicijacije, njegove ruke se čiste medom, kao i kod Lava. Porfirije naglašava kako je temeljna razlika u ovom dijelu: „...kada daju med Perzijancu, čine to u njegovom svojstvu čuvara plodova, u ovom simbolu oni izražavaju element očuvanja“. Med igra značajnu ulogu u procesima inicijacije. Perzijanci su vjerovali kako med dolazi s Mjeseca, gdje je uzeto i pročišćeno sjeme bika kojeg je ubio Mitra, a s tim se povlači činjenica da Perzijanca personificira Mjesec.¹²⁴

Slika 6. Simboli Perzijanca

6. HELIODROMUS, KURIR (GLASNIK) SUNCA

Heliodromus je bio najslabije poznat stupanj unutar mitraičkih misterija. Simboli ovog stupnja su baklja, radijalna kruna i bič.¹²⁵ Ime ovog stupnja označava kako je on bio zamjenik Helios-Sola na zemlji. Predstavljen je kao Sunce koje svakodnevno obilazi nebo svojim kolima i svojim bičem tjera konje.

Slika 7. Simboli kurira Sunca

Posredstvom Gavrana poslao je Mitri naredbu da ubije bika. Sklopio je pakt s Mitrom te uživao

¹²⁰ Porph. *De Antro Nympharum*, 15.

¹²¹ Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god*, str. 147-149.

¹²² Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god*, str. 149.

¹²³ Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 129.

¹²⁴ Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god*, str. 149-150.

¹²⁵ Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 132.

u obroku prije uzašašća na nebo. Pretpostavlja se kako su ovi događaji oponašani tijekom određenih ceremonija u mitreju. O tome svjedoči prikaz s desne strane zida pronađenog u Svetoj Priski, a koji prikazuje *Heliodromusa* u crvenoj odjeći sa žutim pojasom. Lijevom rukom steže plavi globus, a desnom rukom pozdravlja Oca zajednice koji se nalazi na prijestolju, u crvenoj haljini. Na lijevom zidu nalazi se prikaz Sola i Mitre koji sudjeluju u svetom obroku. Bog Sunca prikazan je u odjeći i atributima koje ima i njegov zemaljski predstavnik, *Heliodromus*.¹²⁶

7. PATER, OTAC

Ovaj stupanj je najviši unutar Mitrinog kulta te predstavlja zamjenika boga na zemlji koji je prikazan odjeven kao Mitra. Njegovi simboli su zdjelica i skeptar, frigijska kapa i srp.¹²⁷ Prikazan je kao Otac svim posvećenicima, koji sebe nazivaju *fratres*. Predstavljen je kao čuvar svoje zajednice, *defensor*. U isto vrijeme, on je

Slika 8. Simboli Oca

magister sacrorum, učitelj, čija je moć prikazana štapom i prstenom. Vrhovni je svećenik kojeg su za zakonitog Oca, izabrali njegovi inicijati. Snosi odgovornost oko podjele inicijacije u različite stupnjeve i za prihvaćanje novih članova. Studirao je astronomiju budući da su Mitrine misterije prepune astroloških koncepata, a stavljen je pod skrbništvo Saturna. Iznad njegovog prikaza u Svetoj Priski stoje riječi: „Zdravo svi oci od Istoka do Zapada, pod zaštitom Saturna.“¹²⁸

4.2.2. Mitrina svetišta

Prema Porfiriju u *De Antro Nympharum*, Mitru se moralo štovati u prirodnoj špilji u blizini izvora tekuće vode.¹²⁹ Špilja je označavala primjerenu sliku svemira jer je ona, kao i svemir, unutrašnjost bez vanjštine.¹³⁰ Pronađene su takve pećine koje su bile prepoznatljive po urezivanju Mitrina lika u lice stijena, odnosno njegovog lika kao ubojice bikova. Takve pećine pronadene su na nekim mjestima u Francuskoj, Hrvatskoj (Cavtat – *Epidaurum*) te Njemačkoj (Schwarzerden). Posebno zanimljivo je svetište pronadeno u Rumunjskoj u Tirusoru, otkriveno 1958. godine. Umjetnik glavnog reljefa, umjetnik Nikomedej, spominje kako se

¹²⁶ Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god*, str. 151-152.

¹²⁷ Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 134-135.

¹²⁸ Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god*, str. 152-153.

¹²⁹ Porph. *De Antro Nympharum*, str. 5-6.

¹³⁰ Beck, Roger. *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire*, str. 106.

špilja nalazila u svetoj šumi na Eufratu. Ime Eufrat nosio je mali potok u blizini te je ime dobio po Eufratu u Mezopotamiji, gdje su Mitrine misterije po prvi put dobile oblik.¹³¹

Kada prirodno okruženje nije pružalo potrebne mogućnosti, Mitrini hramovi, mitreji, počeli su se graditi umjetno. Iznimno je bilo važno da se svetištu da izgled špilje, *a spelaeum*. Mitreji su stoga često bili građeni ispod zemlje, kada bi se moglo pronaći pogodno mjesto ili bi ponekad, utjecajni članovi kulta, ustupali svoje kuće za postavljanje svetišta. Strop mitreja bio je nadsvođen i ukrašen zvijezdama budući da je špilja bila simbol nebeskog svoda.¹³² Najvjerniji model svemira trebala bi predstavljati kupola koja bi idealno replicirala nebesku sferu, ali kupole su relativno skupe. Mitraisti su se stoga trebali zadovoljiti pravokutnim sobama koje su imale brojne prednosti što se tiče jednostavnijeg prikaza različitih elemenata bitnih unutar kulta.¹³³ Zanimljivo je što su mitreji bili mračni i u većini slučajeva bez prozora. Tertulijan u svom djelu *De Corona*, pita se kako je moguće štovati boga svjetla u onome što je *vere castra tenebrarum*, odnosno 'istinski logor tame'.¹³⁴

Pred svetištem se ponekad nalazio predprostor (pronaos), a mogao je poslužiti kao aparatorij, odnosno prostorija u kojoj su se čuvali kulturni predmet i gdje se vjernik oblačio za obrede. Uobičajeni raspored hrama, sastojao se od središnjeg prolaza s dvije bočne klupe. U središnjem dijelu odvijale su se ceremonije koje su gledali inicirani s klupa, na kojima su ležali. Klupe su bile prekrivene jastucima te su se na tom mjestu inicirani opuštali, dok su im sluge stavljale hranu i piće na izbočinama ispred.¹³⁵ Uglove klupa krasile su niše ili podnožja za kipove bakljonoša. U većini slučajeva tu su se nalazile i stepenice kako bi bilo omogućeno lakše penjanje na klupe.¹³⁶

Na stražnjem zidu, kraj prolaza, postojala je, u većini slučajeva, niša. Ukoliko nije bilo niše, na tom mjestu nalazio se pričvršćeni reljef. Glavni prizor mogao je biti napravljen u tehnici mramora, naslikan na vatu ili u štukaturi, kao kod Svete Priske. Budući da se scena ubijanja bika morala odvijati u špilji, u zid se umetao kamen plovućac kako bi se stvorio dojam špilje.¹³⁷ Pri ulasku u kulturnu sobu, glavni fokus pažnje čini upravo tauroktonija. Ubojstvo bika, prethodno opisano, odvija se unutar špilje stoga se pokušava naglasiti simbolika, da unutar prave špilje koju čini svetište, mitraist se susreće sa jednim drugim svemirom, odnosno

¹³¹ Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god*, str. 37.

¹³² Isto, str. 37-38.

¹³³ Beck, Roger. *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire*, str. 105.

¹³⁴ Tert. *De Corona*, 15.

¹³⁵ Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god*, str. 38-40.

¹³⁶ Isto, str. 40.

¹³⁷ Isto, str. 40.

svemirom unutar svemira.¹³⁸ Prizor tauroktonije bio je smješten u apsidu ili na dnu središnjeg broda.¹³⁹ Osnovni izgled mitreja je varirao, ovisio je o prirodnim okolnostima ili željama naručitelja.¹⁴⁰

U skladu s perzijskom tradicijom, ispred niše stajala su dva žrtvenika vatre. Svugdje po svetištu bile su raspoređene posvete, bez nekog posebnog pravila. U nekim svetištima bilo je moguće pronaći na desetke posvećenih reljefa pričvršćenih na zidove.¹⁴¹ Ti reljefi su predstavljali zavjetne ploče, a ispod njih nalazio se tekst s posvetnom formulom, imenom posvetitelja i sl.¹⁴² Svetište Sarmizegetuza u Rumunjskoj i Ptuj u Sloveniji, činili su primjer svetišta koja su bila bogata u tom smislu. Oslíkana svetišta bila su rijetka, a najčešća su na području Rima i Ostije. U većini slučajeva, mitreji su relativno mali, a povremeno su dodavane neke nove prostorije. Svrha takvih prostorija, nije uvijek jasna. U Ostiji, ispred mitreja, postojala je mala kuhinja. Budući da su dio obreda činile žrtvovane životinje, jame za smeće istih, nalazile su se izvan svetišta.¹⁴³

Poseban primjer čini mitrej iz Svete Priske koji je postavljen u carskoj vili te je činio najvažnije svetište na prostoru Rima. Naspram drugih svetišta, ovaj mitrej se čini poput katedrale budući da, osim kulturnih protorija, ima i tri bočne kapele. Sve tri bočne kapele imaju klupe koje se razlikuju. U središnjoj kapeli klupe su niske i široke, dok u druge dvije klupe su pogodnije za sjedenje. Sve tri prostorije služile su za različite ceremonije, a središnja je imala oslikanu nišu, za koju se pretpostavlja da je u središtu imala Mitrin prikaz. Ispred niše nalazio se umivaonik pred kojim bi se moglo kleknuti. Pretpostavlja se kako je pri saginanju glave, ona bila točno iznad lavora u položaju koji je vjerojatno označavao neki oblik krštenja. U drugoj prostoriji, nalazio se umivaonik položen na tlu, u kojem se nalazila zdjela s otvorom na dnu i urezanim natpisom oko ruba. Postoje različita tumačenja ovog natpisa te se u potpunosti ne može pridržavati nijednog tumačenja kao točnog. Uloga treće prostorije ostaje upitna, a do nje se može doći samo kroz središnju prostoriju.¹⁴⁴

¹³⁸ Beck, Roger. *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire*, str. 106-107.

¹³⁹ Selem, Petar. *Lica bogova*, str. 352.

¹⁴⁰ Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god*, str. 40.

¹⁴¹ Isto, str. 40-41.

¹⁴² Selem, Petar. *Lica bogova*, str. 353.

¹⁴³ Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god*, str. 40-41.

¹⁴⁴ Isto, str. 41-42.

Prema teoriji, pretpostavlja se da je središnja prostorija bila neka vrsta krstionice. Treća kapela koristila je za pročišćavanje zemljom što bi potvrđivao pod od glinaste zemlje, a sam mitrej za prelaženje elemenata zraka pomoću sedam planeta. Onaj koji bi prošao dotične ceremonije, bio je *vectus per omnia elementa* (prošao kroz sve elemente). Moguće je zamisliti kako je Gavran bio iniciran u središnjoj prostoriji, a inicijaciju, u bočnim kapelama, moguće je povezati s Nevjestom, Vojnikom i Lavom.¹⁴⁵ Primjere mitreja, pronaći ćemo i na prostoru provincije Dalmacije što će detaljnije biti razrađeno u sljedećem poglavlju.

Slika 9. Unutrašnjost mitreja, Sveta Priska, Rim

4.2.3. Žena u mitraizmu

Po pitanju žene unutar mitraizma, ne postoji suglasje. Utemeljeno je mišljenje kako su žene isključene iz mitraičke kultne prakse te da je jedino muškarcima dopušten ulaz u tijek inicijacije. Tome doprinosi i činjenica kako se jedino muškarci spominju kao poklonici Mithre na pronađenim spomenicima ovog kulta. Takve tvrdnje, krajem 19. i početkom 20. stoljeća, ističe F. Cumont tvrdeći kako među stotinama pronađenih natpisa nema nijedan koji spominje žensku osobu. Nema nijednog spomena svećenica, iniciranih ženskih osoba ili donatorica.¹⁴⁶

¹⁴⁵ Isto, str. 42-43.

¹⁴⁶ Selem, Petar. „Žena u mitraizmu“, *Archaeologia Adriatica*. Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, 2008., str. 467.

M. J. Vermaseren ističe djelo neoplatonista Porfirija, *De Abstinentia*, koji navodi kako su inicijate u Mitrinim misterijama nazivali lavovima, a žene hijenama. Međutim sa navedenim izvorom treba postupati s pažnjom jer ga se ne može smatrati vjerodostojnim. Nigdje drugdje se također ne nalazi spomen hijene. Spomen lavice moguće je pronaći na jednom spomeniku pronađenom u blizini Tripolija. Tu su pronađene dvije grobne komore, isklesane jedna do druge u stijeni. U navedenim prostorijama, nalaze se natpisi koji govori da su tu bili pokopani *Aelius Magnus* i njegova žena *Aelia Arisuth*. Na poklopcu sarkofaga nalazi se prikaz lava i lavice.¹⁴⁷ P. Selem navodi kako je teško govoriti kako taj prikaz lavice predstavlja ženu unutar Mitrinog kulta budući da u blizini navedenog mjesta nije pronađen ni mitrej niti bilo kakav drugi trag mitraičkog kulta.¹⁴⁸

Među natpisima na kojima su pronađeni ženski inicijali teško je izdvojiti jedan na kojima je potvrđena prisutnost žene unutar Mitrinog kulta. Međutim, pronađena su tri likovna spomenika koja se tiču ženskog lika: nedovršen ženski kip u mitreju u Carrawburghu na području Britanije (Hadrijanov zid), kamena skupina koja daje prikaz majke i djeteta iz mitreja u Germaniji (Dieburg) i mala mramorna ženska bista koja je nađena uz mitrej Santa Prisca (Rim). Ovi likovi mogu svjedočiti različite stvari: moguće je da su žene posvećivale kipove preko svojih muževa ili je možda muškarac obavljao neki zavjet povezan sa njegovom obitelji, za dijete ili ženu.¹⁴⁹

Pri izvođenju nekog zaključka o prisutnosti žene unutar Mitrina kulta, bitno je za istaknuti kako u mitraičkoj ikonografiji gotovo da uopće nema ženskih likova, i to posebice na scenama koje se odnose na Mitrino rođenje, njegova djela i podvige te na druge prizore iz svete storije. Ovakvim pristupom prema ženskom liku, mitraizam odskače od ostalih misterijskih kultura koji su puni ženskim likovima i alegorijama.¹⁵⁰ Navedeno ćemo moći primijetiti i u provinciji Dalmaciji.

¹⁴⁷ Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god*, str. 162-163.

¹⁴⁸ Selem, Petar. *Lica bogova*, str. 469.

¹⁴⁹ Isto, str. 470.

¹⁵⁰ Isto, str. 470.

5. Predmetni izvori Mitrinog kulta u Dalmaciji

U rimskom svijetu, društvene mreže ljudi olakšale su širenje ideja, posebice različitih vjerskih pokreta na lokalnoj i globalnoj razini. Takav „globalizirani rimski svijet“ pružao je mogućnost brzog putovanja različitih predmeta na velike udaljenosti stoga ne začuđuje kruženje materijalne kulture i religijskih ideja. Navedeno se odnosilo također i na provinciju Dalmaciju, gdje je međuovisnost cestovnih komunikacija i mitraičkih nalazišta, izrazito naglašena. To dokazuje značaj međusobne povezanosti i umreženosti u širenju kulta u provinciji Dalmaciji.¹⁵¹

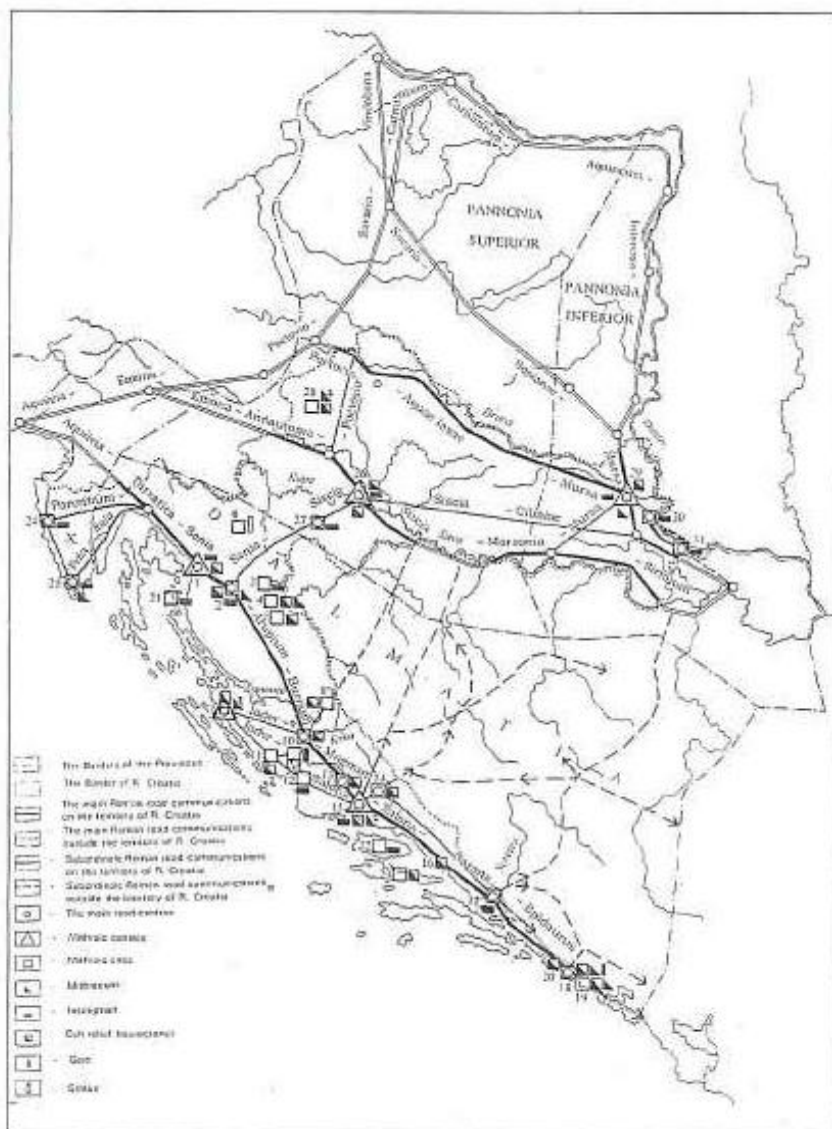
Počeci štovanja Mitre u provinciji Dalmaciji, nisu bitnije mlađi od njegove pojavnosti na ostalim zapadnim dijelovima Carstva, poglavito Rimu. Od prvog zapisa u Rimu, na prijelazu iz 1. u 2. stoljeće, već se znatno širi ostalim dijelovima Carstva.¹⁵² Mitraički spomenici u Panoniji javljaju se približno u vrijeme Antonina Pija (polovica 2. stoljeća) iako se smatra da je kult u Petoviju prisutan već početkom 2. stoljeća (prenose ga vojnici), a približno tada, po prvi put se javlja i u provinciji Dalmaciji, sredina 2. stoljeća. Dakle, od prvih štovanja na zapadu proći će tek nekoliko desetljeća, kada su Mitri u Seniji posvećeni prvi žrtvenici. Takvi navodi, ističu kako je ubrzo moralo postojati i mjesto (mitrej) unutar kojeg bi se štovalo božanstvo. Razdoblje širenja mitraizma unutar provincije Dalmacije može se pratiti u nekoliko razvojnih stupnjeva – od njegove pojavnosti sredinom 2. stoljeća, preko 3. stoljeća kada se njegova prisutnost više ne bilježi samo na obali nego i u unutrašnjosti provincije te razdoblje 2. polovice 4. stoljeća i 5. stoljeća, kada polako dolazi do zamiranja mitraizma u Dalmaciji, kao i u ostalim dijelovima Carstva.¹⁵³

Rimske ceste predstavljale su bitnu prednost u širenju Mitrinog kulta. Na slici 11. moguće je primijetiti kako su lokaliteti pronalaska Mitrina kulta, u većoj mjeri gradovi koji su međusobno bili spojeni različitim cestama. Utjecaj provincije Panonije na područje provincije Dalmacije je znatan, a navedeno će biti potvrđeno nalazima koji će biti obrađeni u nastavku ovog diplomskog rada. Smatra se kako je kult u Petoviju, zabilježen već početkom 2. stoljeća, što bi značilo da se odatle širi prvo na prostor Vratnika, što će biti obrađeno u nastavku, a zatim na ostatak Provincije. U nastavku će se nastojati izdvojiti sve potvrde Mitrina kulta na području provincije Dalmacije te će prvo biti riječ o obalnom dijelu, a zatim o unutrašnjosti.

¹⁵¹ Silnović, Nirvana. „To carry the universe in one's own pocket: Aminiature Mithraic relief from the Archaeological museum in Split“, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 58, 2018., str. 300.

¹⁵² CIL VI, 732; Lipovac Vrkljan, Goranka. „Mitraička kulna slika iz Umljanovića“, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 13/14 No. -, 1996., str. 57.

¹⁵³ Lipovac Vrkljan, Goranka. „Mitraička kulna slika iz Umljanovića“, str. 57-58.

A list of Mithraic sites

1. SENJ/SENIA/
2. Prozer/Arupium/
3. PODUM
4. ČOVIČI-RAJANOV GRIČ
5. SINAC
6. ČAKOPVAC
7. ZADAR/ADER/
8. KNIN
9. IVOŠEVCI/BURNUM/
10. SKRADIN/SCARDONA/
11. KAŠIĆ
12. DANILO GORNJE/RIDER/
13. UMLJANOVIČI-BALINA
GLAVICA/MUNICIPIUM MAGNUM/
14. GARDUN/TILURIUM/
15. SOLIN
16. ZASTROG
17. VID-METKOVIČ/NARONA/
18. CAVTAT
19. MOČIČI
20. LOPUD
21. RAB/ARBA/
22. ŠKRIP -on ins. BRAC/BRATTIA/
23. STARIGRAD ON INS HVAR/PHAROS/
24. POREČ/PARENTIUM/
25. PULA/POLA/
26. SISAK/SISCIA/
27. TOPUSKO/AD FINES?
28. PREGRADA
29. OSIJEK/MURSA
30. DALJ/TEUTOBURGIUM/
31. ILOK/CUCCIUM/

Slika 10. Središta mitraizma i njihova povezanost cestovnim komunikacijama na prostoru rimske provincije Panonije i Dalmacije

5.1. Obalni pojas Provincije

Senia (Senj) je imala svoju važnost kao morska luka te spona različitih kopnenih putova koji su spajali grad s ostalim dijelovima Provincije i Carstva, poput magistralne ceste Akvileja-Dirahij ili ceste iz Vratnika koja je vodila prema Panoniji.¹⁵⁴ U Seniji su pronađene dvije are s posvetama Nepobjedivome Mitri.¹⁵⁵ Navedene are pronađene su na prostoru Vratnika, jedna iznad crkve sv. Mihovila, a druga u plaštu iste crkve. Budući da se na prvoj are navodi riječ *spelaeum* (špilja), navedeno je moglo označavati postojanje Mitrina svetišta. M. Glavičić navodi kako se riječ *spelaeum* ne može shvatiti doslovno, ponajviše zbog konfiguracije terena i mjesta nalaza u blizini crkve sv. Mihovila. Mitrino svetište je vjerojatno bilo uređeno uz neku veću stijenu ili među stijenama koje su pružale mogućnost organizacije svetišta *sub divo*. Navedene zaključke potvrđuju dva mitreja s obližnjeg municipija *Arupium*, koji će biti obrađeni u nastavku.¹⁵⁶ Jedine informacije o mogućem svetištu, navodi Josip Brunšmid, 1898. godine. Brunšmid opisuje veoma malu zgradu, izgrađenu nepravilnim kamenom te raspoznaje fudament južnog zida.¹⁵⁷ Postojanje navedenog svetišta na području crkve sv. Mihovila, ne potvrđuje se u novijoj literaturi stoga je teško govoriti o navedenom. Natpisi iz Vratnika, koji će kasnije biti analizirani u narednim poglavljima, također svjedoče o postojanju ispostave carinskog ureda za prostor Ilirika na području Senije, što je bilo iznimno bitno za širenje mitraičkih ideja.

U **Arbi (Rab)**, u Barbatu, pronađen je žrtvenik s natpisom koji će biti obrađen u sljedećem poglavlju.¹⁵⁸

Na prostoru antičkog **Iadera (Zadra)**, za rimskih osvajanja od 2. stoljeća prije Krista, na taj prostor se doseljavaju italski doseljenici. U 1. stoljeću prije Krista, oni su prvo bili organizirani u zajednicu (*conventus*), a kasnije u municipij.¹⁵⁹ Na tom području, pronađena su dva ulomka reljefa s prikazom tauroktonije. Prvi mitraički reljef, pronađen je 1848. godine. Spomenik je napravljen u bijelom vapnencu i pravokutnog je oblika, dimenzija 68 x 93 x 12 cm.¹⁶⁰ Ploča je znatno oštećena, a u visokom reljefu, nalazi se prikaz tauroktonije koji je relativno dobro očuvan. Mitra je prikazan odjeven u tipičnu orijentalnu odjeću – frigijska kapa,

¹⁵⁴ Glavičić, Miroslav. „Značenje Senije tijekom antike“, *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, Vol. 21, No. 1, 1994., str. 48-54.

¹⁵⁵ CIL III 13283; CIMRM II 1847.

¹⁵⁶ Glavičić, Miroslav. *Kultovi antičke Senije*, Zadar: Svečilište u Zadru, 2013., str. 94 -97.

¹⁵⁷ Brunšmid, Josip. „Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije I“, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva*, n.s. 3, Zagreb, 1898, str. 189-190.

¹⁵⁸ CIL III 10120; ROMIC I, str. 84.

¹⁵⁹ <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=66647> (Pristupljeno: 22. svibnja 2023.)

¹⁶⁰ Medini, Julijan. „Mithriaca Jadertina“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 24(11), Zadar, 1984./1985., str. 60.

uske hlače, kratka tunika i plašt koji vijori. Dok lijevom rukom hvata bika za njušku, desnom rukom mu zabija bodež ispod vrata. Desna noga mu je ispružena i pritišće desne stražnje noge životinje, a lijevom nogom, koja je savijena u koljenu, pritišće tijelo bika. Njegov pogled nije usmjeren na prizor, već gleda prema naprijed. Na prizoru su prikazane i tipične životinje poput psa i zmije koji kreću prema rani te škorpiona koji se nalazi uz bikove genitalije. Gavran je prikazan na Mitrinom vijorećem plaštu. U gornjem kutu nalazi se prikaz Sola koji vuče četveropreg (konj i kola su prikazani realistično). Ispod Sola, nalazi se nagi Kaut koji je baklju usmjerio prema Mitri. Prikazan je okrenut prema naprijed, a preko sebe ima prebačeni plašt.¹⁶¹ J. Medini navodi kako, prostor u kojem se odvija taurokotnija, nije posebno obrađen. Isto tako, pretpostavlja kako je skulptor pokušao događaj smjestiti u špilju iako niti jedan špiljski element nije posebno označio. Ovu činjenicu, J. Medini objašnjava time što se na prikazu, lijevo od glave božanstva, nalazi kosa i gotovo polukružna zasvođena površina.¹⁶² Na odlomljenom i izgubljenom desnom segmentu ove ploče, vjerojatno se nalazio prikaz Lune s bigom analogno Solu i kvadrigi sa suprotne strane. Ispod njih, nalazio se prikaz Kautopata koji je bio okrenut put naprijed. Vjerojatno je prikazan nag s hlamidom, a njegova baklja je spuštena analogno Kautovoj. Bočni prikazi ne postoje, a reljef slijedi klasične uzore što je vidljivo po plastičnosti likova, stupnjevanju planova, proporcijama likovima i njihovim međusobnim odnosima.¹⁶³

Prema stilskim i tipološko ikonografskim karakteristikama, ovaj reljef je nastao pod snažnim utjecajem tradicije klasične umjetnosti iz Italije te su taj model prihvatile lokalne dalmatinske radionice. Stilske karakteristike ovog reljefa, pripadaju prvoj fazi širenja mitraizma na našoj obali stoga se datira u sredinu 2. stoljeća.¹⁶⁴ J. Medini navodi kako je reljef imao kultno-obredni karakter i funkciju te se nalazio u mitreju.¹⁶⁵ Navedeno potvrđuje njegova širina koja bi bila, ukoliko se dodaju približne dimenzije izgubljenog desnog reljefa, preko 100 cm. To ukazuje, kako je predstavljao središnju kultnu sliku zadarskog mitreja.¹⁶⁶ O položaju mitreja postoje samo određene pretpostavke, no navedene činjenice upućuju nas na moguće postojanje mitraičke vjerske zajednice na području antičkog Iadera. Ukoliko je navedeno točno, može se pretpostaviti kako je bila pod utjecajem mitraizma iz Italije, u sredini i drugoj polovici 2. stoljeća.¹⁶⁷

¹⁶¹ ROMIC I, str. 78.

¹⁶² Medini, Julijan. „Mithriaca Jadertina“, str. 63.

¹⁶³ ROMIC I, str. 78.

¹⁶⁴ Medini, Julijan. „Mithriaca Jadertina“, str. 62.

¹⁶⁵ Medini, Julijan. „Mithriaca Jadertina“, str. 67.

¹⁶⁶ ROMIC I, str. 78.

¹⁶⁷ Medini, Julijan. „Mithriaca Jadertina“, str. 67.

Drugi mitraički reljef izrađen je od bijelog vapnenca, dimenzija 19 x 18 x 9 cm. Riječ je o reljefu koji je obrađen sa obje strane.¹⁶⁸ Prizori mitraičkog sadržaja, uokvireni su profilacijom širine 1,5 – 2 cm. Na aversu se nalazi prikaz tauroktonije, dok se o prizorima na reversu može samo pretpostavljati.¹⁶⁹ Na aversu se nalazi sačuvano poprsje Sola okrenutog *en face*, sa sedmokrakom zrakastom krunom na glavi.¹⁷⁰ Moguće je da je riječ o osmokrakoj zrakastoj kruni te je prikaz Sola jedini koji se jasno razaznaje. Ostali prizori su značajno oštećeni stoga se ne vide jasno. Desno od Sola se nalazi gavran kojem je glava odlomljena. Cijeli prizor je toliko oštećen te se ne vidi gdje je točno stajao spomenuti gavran, na rubu špilje ili na plaštu. Ispod Sola se razaznaje glava lijevog dadofora, sa frigijskom kapom. Stražnji dio reljefa, toliko je oštećen da je teško napraviti identifikaciju likova koji se tu nalaze. Ravan profil uokviruje gornji prizor, na kojem se pomoću analogija može razabrati stablo, životinja u trku glave okrenute unatrag i prednji dio dviju životinja.¹⁷¹ Zbog nekvalitetne izrade reljefa, ne može se razaznati o kojoj je životinji točno riječ. Ž. Miletić navodi kako je moguće da je riječ o lavici ili panteri zbog kratko zbijene kose. Pretpostavlja kako je riječ o motivu Mitrina lova koji je jednostavnim profilom odjeljen od scene u donjem dijelu reljefa, od koje je sačuvan samo dio nekakvog lika. Ž. Miletić smatra kako se radi o poprsju Lune budući da je moguće uočiti krak polumjeseca. Lik Lune je vjerojatno dio kompozicije svete gozbe.¹⁷² S obzirom na položaj navedenog lika, Miletićeva interpretacija ostavlja dvojbe. Isto tako, reljef iz Rückingena je jedini poznati reljef, na čijem je reversu prikazan lov, ispod kojeg se nalazi gozba.¹⁷³

Prema J. Mediniju, reljef je bio oblikovan prema načelima mediteranskog ili klasičnog tipa. Riječ je o obrednom reljefu koji se nalazi u mitreju gdje su se okupljali članovi jedne mitraičke općine. Svrha reljefa bila je prikazivanje vjernicima u toku obreda, a vjerojatno bi vjernici mogli vidjeti prizor svete gozbe. Osoba koja je podizala reljef, bila je *pater* te zajednice. Budući da su u antičkom Iaderu postojala dva reljefa, s različitim prikazima tauroktonije, pretpostavlja se mogućnost postojanja dva različita mitreja. Prema tome, u

¹⁶⁸ Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 157.

¹⁶⁹ ROMIC I, str. 79.

¹⁷⁰ Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 157.

¹⁷¹ ROMIC I, str. 79.

¹⁷² Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 156- 157.

¹⁷³ CIMRM II 1137; ROMIC I, str. 80.; N. Cambi ističe i postojanje leontokefalnog Aiona na području antičkog Zadra. Aion je bio grčki naziv za biće koje je predstavljalo cjelokupnost vremena, a pratilo je Mitru i uvodilo red u univerzum. Nalazi se na jednom bloku koji je bio iskopan uz jugozapadna gradska vrata. Blok je odlomljen na polovici prstiju, ali se razaznaje lavlja glava s ljudskim očima i obrvama. Njegove dimenzije su ogromne što upućuje na pripadnost monumentalnoj arhitekturi. – Cambi, Nenad. „Nova svjedočanstva solarnih i mističnih kultova u Dalmaciji“, *Tusculum: časopis za solinske teme*, Vol. 10, No. 2, 2017., str. 27-28.

vrijeme izrade reljefa s reversom koja se odvija u 3. stoljeću, u antičkom Iaderu su moguće postojala dva mitreja i dvije mitraičke zajednice.¹⁷⁴

Na sjevernoj granici nekadašnjeg jadertinskog agera, pronađena su dva ulomka dvostruko obrađene mitraičke kultne slike. Riječ je o općini **Banjevac**, točnije lokalitetu Dražica Pudarica kod sela Kašić.¹⁷⁵ Izrađeni su u vapnencu te čine gornje i donje kuteve jedne obostrano ukrašene mitraičke kultne ploče.¹⁷⁶ J. Medini je konstruirao cjelokupni prikaz na aversu ploče. Mitra je prikazan u središtu u tradicionalnoj odjeći. Jednom rukom bika drži za nozdrve, a drugom rukom mu zabija nož u vrat. Desnom nogom pritišće stražnju nogu bika, a lijevom stišće bikovu ubodnu ranu. Pogled mu je odvrćen od prizora ubijanja bika. S Mitrine desne strane, na hlamidi se nalazi gavran. Zmija i pas streme prema rani na vratu, dok genitalije bika drži škorpion. Bikov rep se nalazi u zraku. Oko prikaza tauroktonije nalazi se prikaz dvanaest znakova zodijaka. Kaut drži baklju usmjerenu prema gore i znaku Blizanca, a Kautopat spuštenu prema znaku Strijelca.¹⁷⁷ U desnom gornjem uglu, nalazi se Lunino poprsje. Na glavi joj se nalazi polumjesec i dvije konjske protome, a ispod se nalazi valovita vodena površina u koju uranja Lunina biga. Navedeno je teško potvrditi budući da je reljef značajno oštećen.¹⁷⁸

Na reversu su oštećenja još veća što ne pridonosi razaznavanju scene. Prikaz sadrži polukružni luk koji je zatvarao središnji prizor s gornje strane. Desno se nalazi završetak grane koja izbija u nekoliko listova, a iznad grane se nalazi prikaz pantere. Prema sredini se nalazi neprepoznatljiv obris dvaju središnjih figura, a pretpostavlja se kako je riječ o Mitri, Solu i prikazu gozbe.¹⁷⁹

Drugi ulomak ukrašene mitraičke kultne ploče, na aversu sadrži znakove zodijaka unutar kružnog okvira te su sačuvana samo dva odjeljka koja su oštećena. U lijevom, donjem uglu nalazi se prikaz ljudskog lika koji podiže ruke iznad glave, a u rukama mu se nalazi predmet duguljastog oblika. U desnom uglu nalaze se ostaci zodijaka, točnije ribe. Unutar zodijakalnog kružnog okvira nalaze se ostaci donjeg dijela prizora tauroktonije – obris otučene prednje noge bika, gornji dio zmije koja gmiže prema bikovu tijelu i središnji dio noge psa koji skače prema rani. Desno od kruga, nalazi se prizor podijeljen u dva dijela. U gornjem dijelu nalazio se lik dadofora od kojeg su ostale samo prekrižene noge, a u donjem dijelu moguć je prikaz lišća ili

¹⁷⁴ Medini, Julijan. „Mithriaca Jadertina“, str. 71.

¹⁷⁵ Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 158-159.

¹⁷⁶ Medini, Julijan. „Mitraički reljef iz Banjevaca“, *Diadora*, 8, Zadar, 1975., str. 50.

¹⁷⁷ Isto, str. 55-56.

¹⁷⁸ ROMIC I, str. 81.

¹⁷⁹ Isto, str. 81-82.

plodova. Na reversu se nalazio muški lik u istočnjačkoj odjeći, pantera i lav. Bili su prikazani s lijeva na desno. Lavlja glava bila je okrenuta prema panteri, a desno od lava nalazio se prizor obrednog tronošca. Središnji dio nije sačuvan, ali pretpostavlja se da se u sredini nalazila gozba Mitre i Sola, a da na njoj nazoče i drugi stupnjevi mitraičke inicijacije koji su bili simbolizirani životinjskim oblicima. Na gornjem dijelu ulomka, nalazili su se rupa i žlijeb. U rubu je bio uglavljen stožer kako bi se reljef mogao okretati u određenom trenutku obreda. Na donjoj strani, nalazila se druga rupa.¹⁸⁰ Dvostrani reljef, smješta se na kraj 2. ili početak 3. stoljeća.¹⁸¹

Na području **Ridera (Danila)** pronađena je ara, napravljena od domaćeg vapnenca. Djelomično je sačuvan gornji dio žrtvenika, a uzglavnica je vrlo oštećena. Ispod profilacije zamjećuje se natpisno polje čija će slova biti obrađena u nastavku.¹⁸²

U **Burnumu** je pronađen ulomak ploče s prikazom tauroktonije, od koje je sačuvan donji desni dio na kojem se vide prednji dio bikova tijela i dio glave. Lijeva noga je prikazana ispružena prema naprijed, a desna je savijena pod tijelom. Prikazana je zmija čija je glava otučena i pas koji stremi prema rani. Na donjem profiliranom rubu nalazi se natpis koji će biti obrađen u nastavku.¹⁸³

Jedna mitraička slika, pronađena je na prostoru **Umljanovića**, odnosno teritorija rimskog municipijuma *Magnum*. Riječ je o antičkoj cestovnoj poveznici između Burnuma i Salone. Navedeni reljef, uzidan je u dio dokrovnog bočnog zida privatne kuće Petra Mešine. Kulturna slika građena je od laporastog kamena, a prikazuje tauroktoniju koja je smještena ispod luka. Takvim prikazom naglašava se špilja, odnosno njen svod.¹⁸⁴ Mitrino lice bilo je prikazano *en face* što je vidljivo iako je reljef znatno oštećen. Desnom nogom pritišće stražnje noge bika, dok lijevom rukom dohvaća njegovu njušku. Rep bika visoko je uzdignut. Škorpion nije vidljiv, a pas i zmija su se ustremili prema rani. Na desnoj strani nalazi se, u orijentalnoj nošnji kao i Mitra, Kaut. Prikazan je frontalno, neprekriženih nogu te desnom rukom podiže baklju. Na lijevoj strani, nalazi se Kautopat koji je posve otučen te se nazire samo obris spuštene baklje. Prikazi Sola, Lune i gavrana, nisu sačuvani.¹⁸⁵

Salona je predstavljala gospodarsko i političko središte rimske provincije Dalmacije, a o čvrsto utemeljenom Mitrinom kultu na salonitanskom području svjedoče pronađeni nalazi. Pronađeno je 12 kulturnih ploča, od kojih 11 sadrži prikaz tauroktonije. Isto tako, pronađena su

¹⁸⁰ Isto, str. 81-82.

¹⁸¹ Isto, str. 80.

¹⁸² CIMRM II 1856; Miletić, Željko. *Mitrazam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 161.

¹⁸³ AE 1971, 0301; ROMIC I, str. 83.

¹⁸⁴ Lipovac Vrkljan, Goranka. „Mitraička kulturna slika iz Umljanovića“, str. 49-51.

¹⁸⁵ ROMIC II, str. 76-7.

četiri žrtvenika čije postojanje je potvrđeno i jedan žrtvenik koji se ne navodi u novijoj literaturi. Ističe se još jedna ploča koja sadrži prizor Mitrina rođenja, jedna natpisna ploča, jedan minijaturni medaljon te jedan neidentificirani spomenik. Isto tako, nema nalaza mitričkog svetišta (*spelaeum*) čija izočnost začuđuje, no pronađena građevina s apsidom okrenutom prema zapadu, pruža mogućnost da je riječ o tragu nekadašnjeg mitreja što ostaje samo kao pretpostavka. Postoji teorija, po kojoj se unutar Salone nalazilo pet mitreja koji su bili raspršeni *intra* i *extra murros*. Navedeno će biti objašnjeno u nastavku.

Važan primjerak potvrde Mitrina kulta, na salonitanskom području, čini okrugla kulna ploča s prikazom tauroktonije, promjera 22,5 cm i debljine 3,5 cm. Reljef je pronađen 1908. godine, a prvi o njemu piše F. Bulić.¹⁸⁶ U središnjem krugu nalazi se prikaz tauroktonije s bikom, a također je prikazano sedam uobičajenih figura. Iznad Mitrine glave, nalazi se obodni krug, u kojem je prikazan ležeći Saturn. S lijeve strane Saturna, nalazi se bista Sola sa šest zraka na glavi, a desno Luna u mladom mjesecu. Sol i Luna, nalaze se na njihovim karakterističnim mjestima, a Mitra se često poistovjećivao sa Saturnom stoga njegov prikaz ne začuđuje. Ostali prostor zauzimale su vodene životinje, redom zdesna od Lune – krokodil, delfin, vodena zmija, ispod bika je prikazan krater ili posuda za vodu, te opet vodena zmija, rak i puž. Takav prizor iznimno je rijedak na mitraičkim spomenicima, a majstor ovog dijela, pokušao je zemne simbole pretvoriti u one akvatične. Kao najmanja životinja, puž bi odgovarao simbolu prvog stupnja. Drugi stupanj označava vodena zmija, treći označava rak, a peti stupanj čini delfin. Dok krokodil odgovara šestom stupnju, odnosno Sunčevu glasniku. Nedostaju vodeni znakovi za četvrti i sedmi stupanj jer oni pripadaju vatri. Lav, četvrti stupanj, nesuglasiv je s vodom, a ista stvar vrijedi i za *Patera*, kao prispodobu Mitre. Postoji mogućnost da figura kratera čini nadomjestak lava. U toj situaciji, krater bi mogao označavati četvrti stupanj, a lik Saturna, položaj *Patera*.¹⁸⁷ Ovakva kompozicija, na navedenom spomeniku iz Salone, jedinstvena je budući da nigdje drugdje takav primjerak nije pronađen.

Osim ovog kružnog reljefa, na salonitanskom području pronađeno je još deset kultnih ploča s prikazom tauroktonije. Kultne ploče sadrže uobičajene figuralne sadržaje – Mitra koji ubija bika, gavran koji se nalazi na plaštu ili rubu špilje, gore Sol i Luna, bočno Kaut i Kautopates, a dolje zmija, škorpion i pas. Većinom je riječ o ulomcima stoga je teško zaključiti okvir u kojem se zbiva čin tauroktonije. Na jednoj kulnoj ploči zamjećuje se lučni prikaz špilje.¹⁸⁸ Na južnoj strani salonitanskog zaljeva pronađena je kulna ploča dimenzija 30 x 13 x

¹⁸⁶ CIMRM II 1861; ROMIS, str. 158.

¹⁸⁷ Selem, Petar. *Lica bogova*, str. 375-376.

¹⁸⁸ CIMRM II 1871, 1879; ROMIS, str. 157

7 cm, na kojoj se na profiliranom rubu mogu zamijetiti znakovi zodijaka. U jednoj zgradi u Vranjicu ugrađena je kulturna ploča, dimenzija 26 x 35 x 7 cm. Navedena ploča znatno je oštećena, ali je dobar primjer solidne kamenoklesarske izvedbe. Mitrin plašt sadrži lijepo oblikovane nabore.¹⁸⁹

O tragu, prethodno spomenutog miteja, svjedoči kulturna ploča pronađena u Rižinicama, dimenzija 46 x 73 x 14 cm. Ploča je služila kao poklopac groba, u sekundarnoj upotrebi. Budući da se blizu nalaze ostaci građevine s apsidom okrenutom prema zapadu, što isključuje postojanje crkve, postoji mogućnost da je riječ o postojanju mitreja. Reljef je oštećen stoga je teško zaključiti je li, mogućnost postojanja mitreja, točna.¹⁹⁰ Izvan perimetralnih zidova Salone, dvjestotinjak metara od nekropole *In horto Metrodori* pronađena je kulturna ploča, dimenzija 64 x 77 x 25 cm. Prepoznatljiva je po ornamentalnom motivu unizane dvostruke zig-zag linije te je primjer solidnog kamenoklesarskog rada. Postoji mogućnost da je bila središnja kulturna slika, ali u blizini nalaza, nema ostataka arhitekture.¹⁹¹ Jedna kulturna ploča, dimenzija 46 x 72 cm, pronađena je u blizini termi, na istočnom dijelu Salone. Ploča je izgubljena, ali je ostala sačuvana mala fotografija prema kojoj Ž. Miletić opisuje spomenik.¹⁹² Ne zna se gdje je nađeno preostalih šest ploča. Većinom je riječ o klasičnim prikazima tauroktonije, a neke od njih su znatno oštećene stoga je prepoznavanje različitih likova i simbola poprilično teško. Neke su građene od mramora, a neke od lokalnog vapnenca što upućuje na proizvode lokalnih kamenoklesarskih radionica. Na jednoj od kulturnih ploča, ispod prikaza tauroktonije, nalazi se natpis koji spominje posvetitelja, a koji će biti obrađen u nastavku.¹⁹³

U Saloni je pronađena i kulturna ploča s prikazom Mitrina rođenja, dimenzija 14,5 x 15 x 3 cm. Riječ je o ulomku s prikazom nagog Mitre koji izranja iz stijene, dok na glavi ima frigijsku kapu. Ruke su mu podignute i savijene u laktovima. U desnoj ruci drži bodež, a u lijevoj, oštećenu baklju. Stijena je reljefno prikazana, a u uglu sačuvanog ulomka, nalazi se lavlja glava. Njena izvedba je osrednje kakvoće. Lav je, kao simbol petog stupnja, čest u mitraičkoj figuraciji, ali se ne dovodi u izravnu vezu s rođenjem iz stijene. Pretpostavlja se kako lav možda ima posebnu ulogu koja se odnosi na izgubljene dijelove reljefa, odnosno da je riječ o kompoziciji širih razmjera.¹⁹⁴ Osim kulturnih ploča većinom istog ili sličnog prikaza, uz neka odstupanja, pronađena su četiri žrtvenika s natpisima različitih posveta i jedan koji se

¹⁸⁹ CIMRM 1870, 1859; ROMIS, str. 161-162.

¹⁹⁰ CIMRM II 1871. ROMIS, str. 162-163.

¹⁹¹ CIMRM II 1860., ROMIS, str. 163-164.

¹⁹² Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 168-169; ROMIS, str. 167.

¹⁹³ CIMRM II 1867, 1864, 1868, 1866, 1869, 1862-1863; ROMIS, str. 164-169.

¹⁹⁴ CIMRM II 1865. ROMIS, str. 168.

ne navodi u novijoj literaturi stoga je upitno njegovo postojanje te jedna natpisna ploča koji će biti obrađeni u nastavku.¹⁹⁵ Većina navedenih spomenika čuva se u Arheološkom muzeju u Splitu, osim ako nisu sačuvani *in situ* ili izgubljeni te je u najvećoj mjeri riječ o nalazima s početka 20. stoljeća.

N. Silnović ističe analizu još jednog reljefa izvedenog u mramoru te čuvanog u Arheološkom muzeju u Splitu, dimenzija 8,3 x 7,5. Navodi kako je reljef u kataloškoj natuknici Muzeja opisan kao „nesigurnog podrijetla“, ali da je vjerojatno pronađen u Saloni, odnosno njezinoj neposrednoj blizini. Reljef je gotovo savršenog četvrtastog oblika, osim gornjeg polukružnog okvira. Središte zauzima standardni prizor tauroktonije. Specifičnost ovog reljefa leži u činjenici da je osrednje kvalitete te su elementi tauroktonije obrađeni sumarno. Daljnja nespretnost vidi se u zanemarivanju proporcija prikazanih likova što je vidljivo po tome što je lik Mitre prikazan iste veličine kao i bik. Njihove glave su prikazane prenaplašeno što majstor vjerojatno čini kako bi se pažnja usredotočila na glavna dva lika kompozicije. N. Silnović ističe kako ovaj reljef vjerojatno pripada skupini minijaturnih medaljona, a da je takvih primjera sačuvano samo četiri. Jedan je pronađen u Dakiji, drugi u Trakiji, treći u Lentiji, a četvrti dolazi iz Cezareje Maritime u Palestini. Takvi medaljoni u Trakiji i Dakiji bili su u rukama veterana, dok na druga dva mjesta, služili su kao polaganje zavjeta dužnosnika ili vojnika. Navedeno pruža zaključak kako ovaj reljef nije s ovog područja i kako ga je određena osoba trebala donijeti u Salonu. Grad je imao vrlo važan strateški položaj s obzirom da je s pet vojnih cesta, koje gradi Publije Kornelije Dolabela, bio povezan sa zaleđem provincije i dalje s Panonijom. Osim toga, Salona je bila sjedište rimske carine (*publicum portorii Illyrici*) što je činilo administrativnim središtem.¹⁹⁶ S obzirom na navedene detalje, moguće je da je reljef dospio upravo posrednicima carine na prostor Salone ili pak vojnicima čija je prisutnost u Saloni zabilježena na pronađenim žrtvenicima, ali pitanje i dalje ostaje otvoreno. S obzirom na kompoziciju reljefa, može ga se datirati u 3. stoljeće, s obzirom da u tom periodu raste utjecaj podunavskih krajeva i mitraičkih reljefa na prostoru provincije Dalmacije.

N. Cambi navodi, neidentificirani spomenik iz Arheološkog muzeja u Splitu, kao mogući mitraički spomenik, dimenzija 31 x 30 x 13 cm. U sredini prikaza nalazi se nagi muškarac sa krilima koja proviruje poviše ramena. Glava je izrađena poput lopte, a okolo nje se nalaze pramenovi koji podsjećaju na lavlju glavu. Nos i brada su otučeni, a na glavi se razaznaju oči. Desna ruka je spuštena i od lakta na niže odlomljena, dok je lijeva ruka nejasno prikazana. Na

¹⁹⁵ ROMIS, str. 169-174.; AE 1989, 0601. (B) ; EDCS 06100480; EDH 018318

¹⁹⁶ CIMRM 2187, 2246, 1415; Silnović, Nirvana. „To carry the universe in one's own pocket: Aminiature Mithraic relief from the Archaeological museum in Split“, str. 291-301.

grudima se nalazi oštećeni i okrugli predmet, a desno je vidljiv još jedan takav atribut. Navedeno je zbog oštećenosti, nemoguće razaznati. N. Cambi pretpostavlja kako je riječ o krilatom leontokefalnom božanstvu koji je važan sudionik mitraizma. Takav reljef se obično nalazio u mitraičkim svetištima.¹⁹⁷ Navedeno pruža mogućnost postojanja mitreja na području Salone. Kako navodi N. Silnović, prema zaključcima koje pruža Ejnar Dyggve, ističe se mogućnost postojanja ukupno pet mitreja raspršenih *intra* i *extra muros*. Navedeno, do sada još nije arheološki dokazano.¹⁹⁸ Različiti natpisi i navodi dokazuju postojanje mitraičke zajednice na području Salone, no neke veće činjenice je teško izvući. Postoje različita ograničenja proučavanja Mitrinog kulta u Saloni, a kao najveća ističe se nedovoljan arheološki kontekst.

Na zapadnom dijelu salonitanskog agera, na području **Sikula (Bijaća)**, pronađena su dva ulomka s prikazom tauroktonije. Prvi ulomak je donji lijevi ugao reljefa, a tu su ostale prikazane dadoforove noge (nisu prekrížene), desna Mitrina noga, stražnja desna bikova noga i škorpion koji ide prema bikovim genitalijama. Dadofor prikazan do ramena, vidljiv je na drugom donjem desnom dijelu reljefa. Njegove noge, također nisu prekrížene. U Sikulima su pronađeni grobovi veterana rimske VII. i XI. legije stoga je moguće da su neki od njih ondje, štovali Mitru.¹⁹⁹

Iznad vrata mletačke kule Torjun u **Omišu**, ugrađen je u zid ulomak kultne ploče s prikazom tauroktonije. Oko prikaza, nalazi se ravna, uska i neukrašena traka. N. Cambi ističe kako je u lijevom kutu očuvan dio figure Kautopata koji je odjeven u kratku potpasanu tuniku, a u ruci drži spuštenu veliku baklju. Plamen koji se vijugasto spušta nadolje, potvrđuje da je riječ o baklji. Po položaju lijeve šake, moguće je zaključiti da baklju drži s dvije ruke, kao i obično. Iza figure vidi se plašt koji seže do ispod koljena. Gornji dio lika nije sačuvan, a ispod plamena primijeti se mali dio butine bika s ostatkom Mitrine noge u trenutku kada pokušaje ubiti bika. Mitra je bio odjeven na orijetnalan način s kapom. Ostatak ovog reljefa nije sačuvan, ali pretpostavlja se da je riječ o tipičnom prikazu tauroktonije te da su vjerovatno bile prikazane i uobičajene životinje. Na desnoj strani nalazio se Kaut, a u gornjim, neočuvanim dijelovima, po svoj prilici, nalazio se Sol s radijalnom krunom i Luna koja sjedi na polumjesecu.²⁰⁰ I. Vilogorac Brčić i P. Selem navode kako je riječ o Kautovoj figuri te na ploči vide dio repa i nogu bika, a uz navedeno i škorpiona. Navode kako je reljef vrlo kvalitetne izrade te ga datiraju

¹⁹⁷ Cambi, Nenad. „Nova svjedočanstva solarnih i mističnih kultova u Dalmaciji“, str. 27-28.

¹⁹⁸ Silnović, Nirvana. „To carry the universe in one's own pocket: Aminiature Mithraic relief from the Archaeological museum in Split“. str. 296

¹⁹⁹ CIMRM 1909; ROMIC II, str. 78.

²⁰⁰ Cambi, Nenad. „Nova svjedočanstva solarnih i mističnih kultova u Dalmaciji“, str. 23-24.

u 2. ili 3. stoljeće.²⁰¹ N. Cambi pretpostavlja kako se negdje na području omiške utvrde nalazio mitrej te da je reljef bio namjerno uništen nakon kršćanskog trijumfa.²⁰²

U rimskom naselju kod današnjeg **Škripa** pronađen je žrtvenik, za kojeg se smatra da je možda posvećen Mitri.²⁰³ Na Braču je postojao kamenolom te se brački kamen koristio za izgradnju Salone i Dioklecijanove palače. Salona i Brač su nadopunjavali jedno drugo te isto tako, ovisili jedno o drugome.²⁰⁴ Brački kamenolom bio je pod carskim vlasništvom što bi značilo da su rad kamenoloma nadgledali vojnici.²⁰⁵ Navedeno može upućivati da su upravo ti vojnici bili mogući nosioci orijentalnih kultova, među kojima je i Mitrin, na područje otoka Brača.

U **Faru (Stari Grad)** pronađen je ulomak tauroktonije. Od navedenog ulomka sačuvano je samo poprsje Lune na postolju koje se nalazi u donjem desnom uglu. Ugao je okružen širokom profilacijom. Lunin pogled upućen je udesno, a okrenuta je frontalno. Iza Luninih leđa, nalazi se znak mjeseca, dok je ona odjevena u hiton. Reljef je kvalitetno izrađen i vjerovatno je bio dio Mitrine kultne slike.²⁰⁶

U **Zaostrogu** je pronađena prelomljena kulturna ploča kojoj nedostaje lijeva strana. Smještena je u Franjevačkom samostanu u Živogošću te se datira u 3. stoljeće. Riječ je o prizoru tauroktonije koji je omeđen jednostrukom profilacijom. Vrh Mitrine kape i vrh Luninog dijadema prikazani su kako zalaze u okvir. Mitra je prikazan frontalno kako desnom rukom zabija bodež u vrat bika, a desnom ga dohvaća za gubicu. Bik je pokleknuo na noge te je postavljen gotovo vertikalno, a ispred njegovih prednjih nogu nalazi se pas. Mitra je odjeven u kratki hiton s naborima oko vrata. Od životinja su prikazani zmija i škorpion. S bikove desne strane, nalazi se prikaz Kauta s uzdignutom bakljom. U gornjem desnom kutu, prikazana je Luna obilježena lukom mladog mjeseca koji se nalazi ispod njezine glave. Pretpostavlja se kako je reljef možda iz Narone, s obzirom na broj potvrda Mitrina kulta koji dolazi s tog područja.²⁰⁷

²⁰¹ ROMIC II, str. 89.

²⁰² Cambi, Nenad. „Nova svjedočanstva solarnih i mističnih kultova u Dalmaciji“, str. 24.

²⁰³ CIL III 3095; ROMIC II, str. 78-79.

²⁰⁴ Barbarić, Vedrana, Ursić, Lino. „Sakralna baština otoka Brača – Itinerari kulturnog turizma“, *Turistička zajednica splitsko-dalmatinske županije, Srednja Dalmacija*, 2016. (katalog), str. 1.

²⁰⁵ Cambi, Nenad. „Škrip na otoku Braču – nerealizirani grad“, *Arheološki radovi i rasprave*, 17, 2013., str. 66.

²⁰⁶ Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 169; ROMIC II, str. 79.

²⁰⁷ Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 172; ROMIC II, str. 80.

U **Naroni (Vid kod Metkovića)** pronađena su četiri žrtvenika s posvetama Mitri koja će biti obrađena u nastavku.²⁰⁸ Vjeruje se kako je Naron, od Cezarova ili Augustova doba bila uzdignuta na rang rimske kolonije (*Colonia Iulia Narona*).²⁰⁹

Epidaur (Cavtat) je postao rimskom kolonijom, vjerojatno za vrijeme Augustove vladavine te se razvio u pomorsko-trgovačko središte.²¹⁰ U Epidauru su pronađena četiri reljefa s prikazom tauroktonije što potvrđuje postojanje mitraizma na tom području. Jedan od tih reljefa očuvan je *in situ*, ali nije pronađen ni jedan votivni natpis posvećen Mitri.²¹¹ Na istočnoj strani, na stijeni na brdu Sv. Juraj/Đurđe, uklesana je scena tauroktonije koja je jako oštećena i izlizana. U sredini se nalazi prikaz Mitre koji grabi bika za gubicu, a sa strane nalaze se dadofori ukrštenih nogu. Na desnoj strani se nalazi Kaut, a na lijevoj Kautopat.²¹² Ikonografija je jasna iako su, oblici ljudi i životinja te pokreti, primitivnog karaktera. Ovaj reljef se danas nalazi uzidan u podrum rodne kuće Baltazara Bogišića.²¹³ U stijeni su također isklesana dva kvadratna bloka – žrtvenika. Unutar mitreja, koji je iskoristio prirodne stijene, pronađeni su brončani novci Aurelijana, Konstantina Klora i Konstancija II.²¹⁴ Na temelju numizmatičkih nalaza ističe se zaključak kako je na tom području Mitrin kult štovan tijekom 3. stoljeća i u prvoj polovici 4. stoljeća.²¹⁵

Drugi reljef pronađen je u Konavlima, u selu Močići, a na istoj lokaciji moguće je vidjeti izvrsno očuvan prirodni spelejš.²¹⁶ Spelejš je podijeljen na naos i pronaos, a uz sjeverni rub uskog ulaza u predprostor, nekad se nalazio prirodni izvor koji je danas pretvoren u bunar. Reljef kulturne slike uklesan je u živu stijenu i gleda prema istoku. Scena tauroktonije prikazana je u pravokutnom okviru te je danas gotovo sasvim otučena.²¹⁷ Zabatom je označen svod pećine.²¹⁸ Prikazan je Mitra koji ubija bika koji je već pokleknuo, a sa svake strane prikazan je jedan dadofor. Također je vidljiv prikaz gavrana, zmije, psa i škorpiona.²¹⁹ Sol je prikazan kao sedmokraka zvijezda, a Luna s polumjesecom iza ramena.²²⁰ Na suprotnoj strani reljefa, primijete se tragovi nogu nekog lika.²²¹ D. Rendić-Miočević pretpostavlja, kako ovi neznatni

²⁰⁸ CIL III 1788, 1783, 3158b, 8132; ROMIC II, str. 83-86.

²⁰⁹ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=43006> (Pristupljeno: 23. svibnja 2023.)

²¹⁰ <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=11068> (Pristupljeno: 23. svibnja 2023.)

²¹¹ Bijadžija, Bruno. „Rimska religija i kultovi u Epidauru“, *Archaeologia Adriatica*, Vol. 6, No. 1, 2012., str. 79.

²¹² CIMRM 1883; Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 177-178.

²¹³ Bijadžija, Bruno. „Rimska religija i kultovi u Epidauru“, str. 80.

²¹⁴ Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 177.

²¹⁵ Bijadžija, Bruno. „Rimska religija i kultovi u Epidauru“, str. 80.

²¹⁶ CIMRM 1882; Bijadžija, Bruno. „Rimska religija i kultovi u Epidauru“, str. 81.

²¹⁷ Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 178.

²¹⁸ ROMIC II, str. 87.

²¹⁹ Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 178.

²²⁰ ROMIC II, str. 87.

²²¹ Bijadžija, Bruno. „Rimska religija i kultovi u Epidauru“, str. 81-82.

ostaci, potječu od nestalog lika kozonogog Pana, odnosno domaćeg božanstva koje se na brojnim spomenicima, pojavljuje pod imenom rimskog Silvana. Navodi mogućnost kako je spelejš bio pretvoren u mitrej, odnosno kako se od domorodačkog stanovništva zahtjevalo da se odreknu svojih starih vjerovanja i kultova budući da je, ljudi iz istočnih provincija Carstva koji su propagirali mitraizam, nesumnjivo bilo u epidaurskoj okolici, na imanjima (*villae rusticae*). Isto tako, ističe vjerojatnost postojanja oba kulta u isto vrijeme, ne smetajući jedan drugome.²²² S druge strane, N. Cambi vjeruje da je riječ o nekoj mitraičkoj figuri koja se nalazila sa suprotne strane. Ovaj mitrej se datira u 3. ili 4. stoljeće.²²³

Treći reljef iz Epidaura ulomak je s prikazom tauroktonije, a na njemu se nalazi sačuvan dadofor s uzdignutom bakljom te pas u skoku koji se nalazi lijevo od dadofora. Četvrti reljef pronađen je na Lopudu, prilikom radova na predromaničkoj crkvi sv. Ivana na Ivanjem brdu. Na reljefu je ostao sačuvan samo Kautopat, dio bikova repa te buta na kojem se vide ostaci oklesane desne Mitrine noge. Pretpostavlja se kako je rad nastao u 3. stoljeću te su uočljive neke dodirne točke s reljefom iz Močića.²²⁴ Među nalazima na području Epidaura, ističe se i gema koju je našao A. Evans. Gema je rađena od bijelog karneola protkanog crvenkastim nitima., s prikazom tauroktonije. Mitra je prikazan kako desnom rukom zabada nož u leđa bika, koji je pokleknuo prednjim nogama. Ispred životinje nalazi se žrtvenik na kojem gori vatra. U lijevom uglu nalazi se polumjesec, a desno se vidi desetokraka zvijezda.²²⁵ Na gemi je prikaz ljudske figure, nevješto odrađen.²²⁶

Pretpostavlja se kako je na užem i širem području Epidaura postojalo više svetišta posvećeno Mitri, osim navedena dva, na brdu sv. Juraj/Đurđe i u Močićima.²²⁷ Prema navedenim nalazima, može se zaključiti kako se, Mitrin kult na ovom području, uvodi najkasnije početkom 3. stoljeća. Budući da nema epigrafskih nalaza, teško je govoriti o sljedbenicima kulta, no moguće je da je riječ o trgovcima i pomorcima budući da je Epidaur bio pomorsko-trgovačko središte.

²²² Rendić-Miočević, Duje. „Da li je spelaeum u Močićima kraj Cavtata služio samo Mitrinu kultu?“, *Iliri i antički svijet, Ilirološke studije, povijest – arheologija – umjetnost – numizmatika – onomastika*, Split, 1989., str. 533-536.

²²³ Bijadija, Bruno. „Rimska religija i kultovi u Epidauru“, str. 82.

²²⁴ CIMRM 1884; ROMIC II, str. 86; Bijadija, Bruno. „Rimska religija i kultovi u Epidauru“, str. 82-83.

²²⁵ ROMIC II, str. 88; Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 178.

²²⁶ Bijadija, Bruno. „Rimska religija i kultovi u Epidauru“, str. 83.

²²⁷ Isto, str. 83.

5.2. Unutrašnjost Provincije

Na prostoru Like potvrđeno je postojanje čak četiri mitreja, a smatra se da je možda postojao i peti. Navedeno će biti detaljnije objašnjeno u nastavku.

U **Viničici kod Josipdola (Metul)** je pronađena mitraiča figura, visine 108 cm, na čije „postolje“ otpada 54 cm. Figura je prepolovljena u području vrata te je riječ o mitraičkom „lavoglavom“ ili „zmijom ovijenom božanstvu“. Naglašena je mišićavost i ispupčenost vilice te bujna frizura koja uokviruje kružno lice koje je otučeno. Figura ima zbijeni vrat te dosta razmaknute oči što se vidi po jednom koje je sačuvano. Namrgođenost, oštri pogled i ostali atributi upućuju da je riječ o arhontu s lavljim likom. Zadebljane radirane površine, položene koso preko torza predstavljaju navoj zmije, čije su se spirale spuštale i niže, ali su uništene sekundarnim klesanjem. Pri tom radu, grubo je otklesano ispupčenje lijevo od spomenutog navoja, za koje se pretpostavlja da je riječ o ruci savijenoj u laktu što je tipično kod lavoglavih figura. Desno od navoja, odnosno površina torza, nije bila dirana. Sačuvano lijevo rame upućuje na to da je lijeva ruka bila odmaknuta od tijela prema naprijed jer prema analogijama se može zaključiti kako su lavoglavi u toj ruci obično držali skeptar. Dio trbuha, koji prelazi preko bokova, bio je zaobljen. Takav prikaz bio je tipičan za ženske likove što potvrđuje teze o dvoznačnoj seksualnosti lavoglavih arhonata. Donji dio skulpture, jako je prerađen te je danas sačuvan približno do koljena.²²⁸

Jedno od značajnijih područja Mitrina kulta, na području današnje Hrvatske, bilo je područje Gackog polja. Najbrojniji tragovi štovanja Mitre koncentrirani su na širem području **Arupija (Arupium)** koji je bio važno predrimsko središte, a kasnije postaje rimski municipij, vjerojatno u vrijeme dinastije Flavijevaca. Arupij se identificira s današnjim **Prozorom** u dolini rijeke Gacke, između zaseoka Čovići te sjevernih padina Velikog i Malog Vitala. Vrlo su značajni rimski kamenolomi pronađeni na sjeveroistočnoj padini Vitala te se čini kako je domaća klesarska tradicija bila favorizirana što je imalo utjecaja na pojavu Mitrinih prikaza uklesanih u prirodne stijene na širem području Arupija.²²⁹ R. Beck navodi kako je, tauroktonija usječena izravno u stijenu, rijetkost među mitrejima te različitim prikazima tauroktonije diljem Carstva. Takva rijetkost nema veze s namjernim isključivanjem navedenog, već sa nedostatkom prikladnog terena. Također, reljefne prikaze tauroktonije s područja Arupija koji

²²⁸ Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 153.

²²⁹ Rendić-Miočević, Ante. „Monuments of the Mithraic cult in the territory of Arupium (Dalmatia)“, *Romanising oriental gods? Religious transformations in the Balkan Provinces in the Roman period. New finds and novel perspectives* (ur. Aleksandra Nikoloska, Sander Müskens), Symposium, Sept., 18- 21, 2013, Skopje, 2015., str. 405-408.

su izravno uklesani u stijenu, uspoređuje s prikazima tauroktonije u Jajcu (Bosna i Hercegovina), Epidauru, prikazima iz Prilepa (Makedonija) i Črnomelja (Slovenija) te navodi kako, drugdje u Carstvu, svega tri puta susreće tauroktonije izravno isječene u stijenu.²³⁰ Dva prikaza tauroktonije s područja Gackog polja teško su oštećena. Po mišljenju A. Rendića-Miočevića, ta dva prikaza ne predstavljaju svetište na otvorenom oblježeno samo okomitom stijenom s glavnom kultnom ikonom u reljefu, niti *templum* ili *spelaeum*, već je te strukture najbolje definirati s riječi *aedes*.²³¹ S druge strane, R. Beck navodi kako se navedeno ipak može zvati *spelaeum* što potvrđuje i, već spomenuti, natpis s prostora Vratnika. Također, ističe kako su dijelovi tih svetišta bili natkriveni i obzidani što potvrđuju i arheološki nalazi. Takve primitivne građevine napravljene od ranih pokvarljivih materijala su nestale s vremenom.²³²

Prvi mitrej smješten je na području lokaliteta **Oltar ili Kraljev Stolac** te se datira u drugu polovicu 3. stoljeća prema nalazima novca koji su pronađeni na lokalitetu. Mitrej je uklopljen u skupinu niskih grebena, a prirodna niša s podestom korištena je na grebenu koji tvori istočni zid. Djelomice je koristio prirodnu stijenu te je arhitektonski dograđen te pokriven tegulama koje su pronađene u blizini.²³³ Prikaz tauroktonije okrenut je prema zapadu, dok središtem kompozicije dominira urezana slika Mitre koji je odjeven u tipičnu odjeću, opasanu tuniku i plašt koji vijori unazad. Desnom rukom zabija nož u vrat, dok lijevom rukom drži bikovu glavu. Stanje očuvanosti ne dopušta detaljan opis, no pretpostavlja se kako su Luna i Sol prikazani asimetrično. Na gornjoj desnoj strani primijeti se oštećena slika Lune, dok se s lijeve strane nazire poprsje Sola.²³⁴ Na desnoj strani niše prikazan je Kaut, a nasuprot Kautopat. Životinje nisu prikazane.²³⁵

Drugi mitrej smješten je u obližnjem selu **Čovići**, na lokalitetu zvanom **Rajanov Grič**. Tu se nalazi reljefna kompozicija, unutar visoke polukružne konhe, arhivske niše, koja simbolizira špilju, *spelaeum*. Tauroktonija je okrenuta prema istoku, a cijeli prikaz je jako izlizan dijelovanjem vremena.²³⁶ U sredini dominira Mitrin lik koji je odjeven u zvonoliku hlamidu s paralelnim vodoravnim pojasevima. U lijevoj ruci držao je bodež, a u desnoj baklju. Danas je vidljiv samo obris glave i Mitrino poprsje s uzdignutom rukom. Ispred Mitre nalazio se prikaz bika, ali danas se vidi samo amorfn masa. Izvan niše nalazili su se umanjeni prikazi

²³⁰ Beck, Roger. „The Rock-Cut Mithraea of Arupium (Dalmatia)“, *Phoenix* 38, No. 4, 1984., str. 362.

²³¹ Rendić-Miočević, Ante. „Monuments of the Mithraic cult in the territory of Arupium (Dalmatia)“, str. 409.

²³² Beck, Roger. „The Rock-Cut Mithraea of Arupium (Dalmatia)“, str. 364.

²³³ CIMRM II 1851; ROMIC I, str. 70-71.

²³⁴ Beck, Roger. „The Rock-Cut Mithraea of Arupium (Dalmatia)“, str. 366-368.

²³⁵ ROMIC I, str. 70-71.

²³⁶ CIMRM II 1852; Rendić-Miočević, Ante. „Monuments of the Mithraic cult in the territory of Arupium (Dalmatia)“, str. 411-412.

Kauta i Kautopata, a ispod lijevog dadofora nalazio se prizor rađanja iz stijene. Pretpostavlja se kako Sol, Luna i životinje kao ostali članovi tauroktonije, nisu bili prikazani.²³⁷ R. Beck navodi naknadnu mogućnost uništenja tih prikaza.²³⁸

Obrada Mitrine tunike vrlo je slična na obje kultne ikone što ukazuje na mogućnost da ih je izveo isti kipar. Ne može se isključiti ni činjenica da su dva mitreja međusobno komunicirala. Oba mitreja bila su smještena na prikladna mjesta za tajanstvene obrede, odnosno vidi se blizak kontakt s prirodom, stijenama, špiljama i sl. Kultne slike, prethodno objašnjene, činile su najvažniji element oba mitreja.²³⁹ Čini se da su oba mitreja djelovala u približno isto vrijeme.²⁴⁰

Još jednu potvrdu Mitrina kulta na području Arupija, moguće je vidjeti na ulomku žrtvenika. Žrtvenik je pronađen na lokalitetu današnjeg **Poduma** te će biti detaljnije obrađen u nastavku.²⁴¹

S područja **Sinca** zabilježen je i jedan vrlo zanimljiv reljefni ulomak s mitraičkom kultnom slikom. Ulomak je izvađen 1880-ih iz korita rijeke Obdulje. Sačuvan je donji lijevi kut kultnog reljefa, koji se sastoji od dva ulomka različite veličine. Izrađen je od žućkastog vapnenca. Reljef je izrazito rustikalno, a brojke su prikazane neproporcionalno. Na ploči se nalazi standardni prikaz tauroktonije.²⁴² U sredini se vidi Mitra koji zaskače bika, a Mitrina glava je izgubljena. Vidljiva je desna noga koja upire o tlo. Mitra je odjeven u kratku halju označenu usporednim naborima, a također se vidi zavijoreni plašt koji tvori kružno udubljenje. Iza plašta vidi se rep bika koji se račva u dvostruki žitni klas. Na Mitrinom plaštu prikazan je, kako sjedi, nerazmjerno velik gavran. Od životinja moguće je primijetiti dio tijela zmije i malog škorpiona. U gornjem lijevom uglu stoji poprsje Sola sa sedmokrakom radijalnom krunom. Postavljen je frontalno, kao i Kaut ispod njega, koji podiže u desnu stranu svoju baklju. Na Mitrinoj glavi nalazi se frigijska kapa, a odjeven je u kratku potpasanu halju i glače. Nalazi se na kamenu, neprekriženih nogu. Frontalitet, koji je ovdje vidljiv kod Sola i Kauta, karakterističan je za rustikalni stil mitraičkih reljefa. Proizvodi su lokalnih radionica te se pretpostavlja kako se u Sincu, također nalazio mitrej.²⁴³

²³⁷ ROMIC I, str. 71-72.

²³⁸ Beck, Roger. „The Rock-Cut Mithraea of Arupium (Dalmatia)“, str. 368.

²³⁹ Beck, Roger. „The Rock-Cut Mithraea of Arupium (Dalmatia)“, str. 362-368.

²⁴⁰ Rendić-Miočević, Ante. „Monuments of the Mithraic cult in the territory of Arupium (Dalmatia)“, str. 413.

²⁴¹ CIL III 15087; ROMIC I, str. 73.

²⁴² CIMRM II 1849; Rendić-Miočević, Ante. „Monuments of the Mithraic cult in the territory of Arupium (Dalmatia)“, str. 413-414.

²⁴³ ROMIC I, str. 72-73.

S vrha brda **Vital kod Prozora**, potječe gornji lijevi ulomak žrtvenika koji je pronađen 1900. godine, dimenzija 37 x 25 x 40 cm. Na ulomku se nalaze ostaci jednostruke profilacije te posveta bogu Solu što će biti obrađeno u nastavku. Ostaje otvoreno pitanje je li riječ o žrtveniku mitraičkog karaktera.²⁴⁴

Na lokalitetu „**Kapelica**“ usred masiva Godača, pronađeni su ostaci koji su mogući dokaz postojanja još jednog mitreja kojeg se datira u sredinu 3. stoljeća. Među stršećim kamenim hridima ostali su *in situ* ostaci Mitrinih svetišta s reljefnim prikazima taurokotnije, koji su nalik na one u Rajanovom Griču i Kraljevom Stolcu. Za postojanje mitreja na ovom području nema pouzdanih dokaza, ali postoje određene indicije koje ne treba odbaciti. Na jednoj od hridi duboko je usječena niša sa širokim ravnim podnožjem koju je teško istražiti budući da je riječ o mjestu s zaostalim minskim poljima. Zbog navedenog, teško je trenutno utvrditi o čemu je riječ, ali zbog sačuvane fotografije moguće je govoriti o niši nepravilnog trapezoidnog oblika koja sugerira simuliranje nadsvođenog špiljskog prostora – *spelaeum*. Budući da se lokalitet „Kapelica“ nalazi na ravničarskom terenu, likovi u niši nisu reljefno oblikovani u živoj stijeni, kao kod druga dva arupijska mitreja. Prema fotografiji, čini se da su sačuvani samo donji dijelovi figuralne kompozicije, ali ih je nemoguće sa sigurnošću pripisati prikazu taurokotnije te se pretpostavlja kako je prikaz bio naknadno umetnut. Navedeni likovi vjerojatno su stajali na plitkoj bazi kraćoj od ukupne širine niše. Zanimljivo je što je ovaj lokalitet označavao i mjesto kršćanskog kulta budući da je to mjesto tradicionalnog proštenja i štovanja Bogorodice, preciznije sv. Marije Snježne. Čini se kako je ovaj lokalitet izvorno bio u funkciji Mitrinog kulta te da je na području arupijskog areala mogla funkcionirati još jedna, treća mitraička općina.²⁴⁵ Ova općina, djelovala bi uz postojanje još dvije, prethodno spomenute, s dva mitreja, u Rajanovu Griču i Kraljevom Stolcu.

Prethodno prikazani reljefni prizori te ikone tauroktonije usječene u prirodnu stijenu, djelo su intenzivnog djelovanja domaćih klesara, koji su djelovali aktivno u malim lokalnim provincijskim klesarskim radionicama. Osnovna osobina svih ovih reljefa je rustikalnost koja se očituje u nedostatku plastičnosti. Rezultat navedenog je izvanredna ravnost prikaza. Mitraički reljefi s prostora Arupija, drugačijeg su stilskog izraza što postavlja pretpostavku da je bilo više klesara, no vjeruje se kako je postojala jedna zajednička radionica.²⁴⁶ Navedeno

²⁴⁴ CIL III 15085; ROMIC I, str. 85.

²⁴⁵ ROMIC I, str. 87-88.

²⁴⁶ Lipovac Vrkljan, Goranka. „Some examples of local production of Mithraic reliefs from roman Dalmatia“, *Akti VIII. međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva*, Zagreb, 2005., str. 257.

svjedoči o velikoj raširenosti Mitrina kulta u području Arupija i postojanju više mitraičkih općina.

U **Gardunu** je pronađen ulomak ploče koja je bila obrađena s obje strane, a sačuvan je samo desni gornji dio, dimenzija 19 x 10 x 4 cm. Na aversu se nalazila Lunina bista koja je prikazana iznad vodoravnog luka špilje. Na dijelu luka, dijagonalno se vide slova, odnosno posveta Mitri koja će biti obrađena u sljedećem poglavlju. Na reversu je, u gornjem sačuvanom okviru, prikazan stražnji dio tijela bika, a iza bika stablo. U donjem okviru, nalazi se prikaz glave s frigijskom kapom te se pretpostavlja kako je to mogući prikaz Solove glave te da je na reversu bila scena sklapanja saveza s Mitrom. Danas se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu.²⁴⁷

U **Prološcu** (municipij *Novae*) je pronađen dvostrani reljef na mjestu župne crkve sv. Mihovila, dimenzija 58 x 53 x 13 cm. Na tom mjestu nalaze se ostaci ranokršćanskog groblja nastalog na rimskoj nekropoli. Budući da joj je pod naosa bio spušten u odnosu na narteks, pretpostavlja se kako je bila izgrađena na ostacima mitreja. Reljef je bio uzidan u jednu od grobnica te je bio obojan, o čemu svjedoče ostaci crvene boje na reversu. Također je imao dvije rupe koje su služile da se, pomoću poluosovina, reljef okreće u određenim trenucima obreda. Prizori su uokvireni uklesanim biljnim vijencima. Na aversu se nalazila tauroktonija te je Mitra prikazan u središtu, u orijentalnoj odjeći, s frigijskom kapom, vijorećeg plašta. Desnom rukom zabija bodež u vrat bika, a lijevom rukom ga drži za nozdrve. Desna noga mu je neproporcionalno duga. Bikovo tijelo ovijeno je trakom, a na kraju repa nalazi se klas. Na desnoj strani se nalazi Kaut s uspravljenom bakljom, a lijevo se nalazi Kautopat sa spuštenom bakljom. Oboma su noge prekržene. Gavran se nalazi prikazan na biljnom vijencu koji se nalazi ponad Mitrina plašta. Od životinja su prikazani pas i zmija, a tu su još prikazi Sola i Lune. Među njima se nalazi natpis koji ističe posvetu Mitri.²⁴⁸

Na reversu prikaza, nalazi se složena kompozicija – lov iznad, a gozba ispod. Navedeno je prikazano kronološki, budući da nakon tauroktonije slijedi gozba Mitre i Sola. Oba lika su odjevena u vojničke tunike i ogrtače. Mitrina glava pokrivena je frigijskom kapom, a Sol je gologlav. Pred njima se nalazi stol prekriven bivoljom kožom te se na bočnim stranama nalaze, dva ministranta. Desnim rukama poslužuju ražanj s hranom i kalež s pićem, dok su im lijeve ruke savijene pod odjećom. Ispred stola nalazi se tronožac, a lijevo od njega lav, pod kojim se nalazi zmija vijugava tijela. Desno se nalazi krater s gavranom koji pije iz njega. U gornjem

²⁴⁷ CIMRM 1857/58; ROMIC II, str. 77.

²⁴⁸ EDCS 35300793; ROMIC II, str. 80-81.

desnom kutu ploče, nalazi se prikaz lovca u poluprofilu. Lovac je odjeven u orijentalnu nošnju, s frigijskom kapom te napinje luk kako bi pogodio životinju na lijevoj strani prikaza – jarca-kozoroga. Navedena životinja, astrološki je simbol vrata za izlaz nakon pročišćenja duše. Na dnu ploče, nalazi se natpis s posvetom Mitri.²⁴⁹

Na području **Biskupije** kod Knina, pronađen je ulomak desnog gornjeg ugla ploče s prikazom tauroktonije. Ulomak je bio ugrađen u ondašnju ranosrednjovjekovnu crkvu. Izvedba je vrlo rustična, a vidljiv je jedino prikaz Luninog poprsja, glava jednog dadofora i Mitrina ruka koja drži bikovu njušku.²⁵⁰

Na području **Retinija (Retiniuma)** pronađeno je nekoliko mitraičkih spomenika (Bosna i Hercegovina). Na lokalitetu Crkvine kod Golubića, kod Bihaća, pronađen je reljefni prikaz tauroktonije na žućkastom pješčenjaku, dimenzija 68 x 94,5 x 18 cm. Reljef je pronađen na prostoru japodske nekropole (8.-4. stoljeće prije Krista), zajedno s rimskodobnim cementerijalnim nalazima. Figure s ploče su otučene i reljef je izlizan, a cijeli prizor je nekada bio uokviren uskom letvicom. Ispod polukružne edikule nalazi se prikaz Mitre koji ubija bika. Mitra je bočno okrenut, a licem gleda prema gledaocu. Odjeven je u tipičnu orijentalnu odjeću, s frigijskom kapom na glavi te bika drži za gubicu, zabijajući mu nož u vrat. Bikov rep završava sa dva žitna klasa. Od životinja su prikazani zmija koja stremi put rane, pas koji se popeo na bikovu prednju nogu i škorpion kod bikovih genitalija. Desno se nalazi Kaut, a lijevo Kautopat čija baklja nije sačuvana. U gornjim dijelovima vide se poprsja Sola i Lune. Lijevo je prikaz Sola sa kružnim zrakastim aureolom i bakljom u desnoj ruci, a desno Luna s polumjesecom oko glave. Između dadofora nalazi se natpis koji ističe mogućeg sljedbenika Mitrinog kulta. Do Sola se nalazi gavran okrenut prema Mitri, na lučnom rubu umjetne špilje.²⁵¹ Na području Golubića pronađena su i dva votivna natpisa na kamenim, vapnenačkim kockama koji se čuvaju u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.²⁵²

Na lokalitetu **Jezerine – Pritoka**, kod Bihaća, 1937. godine pronađen je žrtvenik posvećen Mitri. Svetište na ovom području nije pronađeno, ali se pretpostavlja kako je bilo uz samu rijeku Unu koja ga je uništila. Žrtvenik je građen od pješčenjaka, dimenzija 84 x 36-40 x 36 cm. Riječ je o zabatu sa dvije volute sa strana, a ispod se nalazio natpis s posvetom koji će biti obrađen u nastavku.²⁵³ Na istom lokalitetu, pronađen je i reljef u pješčenjaku s prikazom tauroktonije. Mitra je poluokrenut te odvraća pogled. Desnom rukom zabada nož u plećku bika,

²⁴⁹ ROMIC II, str. 82.

²⁵⁰ Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 160; ROMIC II, str. 76.

²⁵¹ CIL III 10034 (=13276); Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 153-154.

²⁵² CIL III 13256 a, 13276 b; Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 154.

²⁵³ CIMRM III 1908; Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 155.

dok ga lijevom rukom drži za gubicu. Pruženom desnom nogom pritišće ispružene zadnje bikove noge, dok se Mitrina lijeva noga ne vidi. Mitra je odjeven u uobičajenu nošnju, s frigijskom kapom i plaštem koji vijori. Bikov rep završava klasom. Od životinja su prikazani pas, zmija i škorpion te dva dadofora koja su obučena kao i Mitra. Luk pećine je umjetno napravljen, a na njegovoj lijevoj strani nalazi se gavran koji gleda u Mitru. U gornjim uglovima, nalaze se poprsja Sola i Lune. Reljef se datira u 3. stoljeće.²⁵⁴

U **Jajcu** (Bosna i Hercegovina), točnije lokalitetu Bare koji se nalazi udaljen 200 m od srednjovjekovne utvrde, nalaze se ostaci mitreja, otkivenog 1931. godine. Mitrej je djelomično uzidan u stijenu te su prednji dio i sredina sagrađeni od zidova lošije kvalitete. Ulaz mu se nalazi na istoku, a kulturna slika na zapadu. Mitrej je nepravilna pačetvorina, dužine oko 7 m i rekonstruirane širine oko 4,5 m, dok se pod nalazio 2,8, m ispod tla. S lijeve strane od ulaza, nalazio se uzdignuti podij, širine 1,8 m. Unutar mitreja pronađene su uljanice (4. stoljeće), novci od doba Trajana, Antonina Pija, Filipa, Septimija Gete do postkonstantinovskih bronci iz 4. stoljeća te kasnoantičke fibule. Mitrej je datiran u 4. stoljeće, iako se vjeruje kako je postojao i prije te bio obnovljen u 4. stoljeću.²⁵⁵ Reljef iz mitreja, urezan je u prirodnu stijenu, a sama ikona je visoka 168 cm. Prizor se odvija ispod arhitektonskog zabata ukrašenog ornamentom. Mitra je okrenut frontalno s licem prema promatraču. Lijevo rukom bika drži za gubicu, a desnom mu zabada nož u vrat. Obje noge mu koriste za pritiskanje bika. Bik je posrnuo, a rep mu je stiliziran u tri žitna klasa. Mitra je klasično odjeven, a na hlamidi se nalazi gavran. Na reljefu se nalazi i nerazmjerno mali pas, zmija koja je neaktivna (u ležećem položaju ispod bika) te škorpion koji grabi bikove testise. Sol i Luna su prikazani kao biste, a dadofori su smješteni u plitke niše oblika sfernog trokuta. Iznad glava dadofora, nalaze se trokutaste niše koje su označavale prostor za uljanice. Na reljefu su otkriveni tragovi boje – plava na hlamidi, crvena na odijelu, crna na biku, zelena na pozadini te crvena na Luni i Solu.²⁵⁶

Na istom lokalitetu pronađeno je i šest votivnih žrtvenika građenih od vapnenca i jedna mala ara s posvetom te kip Kautopatesa na niskom postamentu. Lik je prikazan u orijentalnoj odjeći, a sama izrada je dosta slaba. Glava dadofora nije sačuvana.²⁵⁷

S lokaliteta Mile Donje, zapadno od Jajca, potječe ostatak drugog mitreja koji je otkriven 1912. godine. Svetište je bilo otvorenog tipa te je bilo obilježeno stijenom na koju je bila pričvršćena kulturna slika. Reljefna ploča s tauroktonijom pronađena je dislocirana te je malih

²⁵⁴ CIMRM III 1907; Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 155-156.

²⁵⁵ CIMRM 1901-1905; Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str.170-171.

²⁵⁶ CIMRM 1902; Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str.171.

²⁵⁷ CIMRM 1901-1905; Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str.171.

dimenzija, 21 x 26 x 2,5 cm. Na prizoru je moguće razaznati psa, zmiju, gavrana i škorpiona te dva dadofora koja su prikazana *en face*, prekriženih nogu, s dvije buktinje. U desnom uglu se nalaz poprsje Lune, a u desnom Sola.²⁵⁸

S obzirom da se Jajce nalazi na području rijeke Plive i Vrbasa, teško je odrediti na koji način, Mitrin kult dolazi na taj teritorij. Sjeverno i južno od Jajca, križalo se nekoliko bitnih prometnica kojim se ističe smjer Salona-Servitij. P. Selem pretpostavlja kako Mitrin kult prodire iz pravca Panonije i Posavine budući da je na području Siscije ili Murse, Mitrin kult uspostavljen već u 2. stoljeću.²⁵⁹

U Starom Selu, odnosno **Carevcu** na Glamočkom polju (Bosna i Hercegovina), pronađeni su dvije are s posvetama Mitri.²⁶⁰ U blizini je, u **Tihaljini** (Bosna i Hercegovina), koja se nalazila na putu Salona – Naron, pronađen je zavjetni spomenik od vapnenca čiji će natpis biti obrađen u nastavku.²⁶¹

U selu Vratnice kod **Lisičića** (Bosna i Hercegovina), pronađena je kulturna slika s tauroktonijom, na kojoj se nalazi natpis koji će biti obrađen u nastavku. Prizor ubijanja bika, odvija se u pećini koja je naznačena lukom, na kojem je prikazan gavran. Mitra je odjeven u orijentalnu odjeću, s pogledom usmjerenim put gledaoca. Desnom rukom zabija nož u plečnu životinje, a lijevom rukom ju drži za gubicu. Nogama pritišće životinju koja se propinje prednjim nogama, glave zabačene unazad. Bikov rep završava s tri klasa žita te je podignut u vis. Od životinja su prikazani pas koji stremi prema rani, zmija udaljena od rane i škorpion na tipičnom mjestu. Prikazana su dva dadofora. U lijevom uglu, iznad arhitektonskog luka, nalazi se Sol sa zrakastom krunom, a desno Luna s polumjesecom.²⁶²

U **Konjicu** (Bosna i Hercegovina), 1897. godine, otkriven je mitrej, na desnoj obali potoka Trstenice, odnosno ušća u Neretvu. Riječ je o pravokutnoj nadzemnoj građevini, dimenzija 9 x 5 m. Orijentiran je u smjeru zapad-istok, dok ulaz nije sačuvan. Pronađen je dislocirani luk nadvratnika. U unutrašnjosti se vidi kako je naknadno dozidan još jedan zid koji je jednim dijelom služio kao potpora sjevernom zidu jer je postojala opcija da se uruši zbog pritiska zemlje. U isto vrijeme, on je i dio uzdignutog podija („klupe“). Mogući južni podij, nije ostao sačuvan. Kulturna slika u mitreju, datirana je u 4. stoljeće, ali se smatra kako je mitrej nastao ranije, o čemu svjedoče nalazi novca koji su većinom iz druge polovice 3. i iz 4. stoljeća.

²⁵⁸ CIMRM 1906; Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 172.

²⁵⁹ Selem, Petar. *Les religions orientales dans la Pannonie romaine partie en Yugoslavie*, Brill, Leiden, 1980., str. 194.

²⁶⁰ CIMRM 1914, 1915; Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 170.

²⁶¹ CIL III 12810; Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 173.

²⁶² CIL III 13859; Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 177.

Postoje i nalazi iz 2. i prve polovice 3. stoljeća, a cijeli niz se završava po jednim primjerom Teodozijevo i Arkadijevo novca. Prema navedenom, smatra se kako je mitrej nastao u drugoj polovici 3. stoljeća, a da se prestanak aktivnosti može povezati s Teodozijevo vremenom. Isto tako, u mitreju nema tragova uništavanja.²⁶³

Kulturna slika unutar mitreja, obrađena je s obje strane te se posebno izdvaja. Posebno se ističe stražnji dio konjičkog reljefa koji prikazuje gozbu, u kojoj sudjeluju inicijacijski stupnjevi. Ovaj prizor, pomogao je razrješavanju tipologije gozbe i čitanju inicijacijskih struktura ovih misterija. U prikazu konjičke gozbe, do danas nije razriješeno sudjelovanje sviju sedam inicijacijskih stupnjeva. Lik s maskom koja bi odgovarala stupnju *Nymphus* nije nedvojbeno označen stoga je upitan. Isto tako, otvoreno ostaje i pitanje kojoj razini misterija odgovara konjička gozba, je li riječ o kulturnoj sceni s ritualnom komemoracijom uspomene na mitski banket ili je riječ o čistom kulturnom liturgijskom obroku. Na prednjoj strani, nalazi se prikaz tauroktonije koji je podijeljen između triju polja. Središnjim poljem dominira standardna scena tauroktonije koja je smještena ispod arhitektonskog luka s natpisom, koji će biti obrađen u nastavku.²⁶⁴ Na bočnim stranama su prikazane dvije osobe u orijentalnoj odjeći koji vuku životinje za sobom, držeći njihove noge prebačene preko ramena. Osobe nose svinju (*sus*) na lijevoj strani, dok na desnoj nose ovcu (*ovis*). Ove dvije životinje, zajedno s bikom, prinose se u suovetaurilijama. Iznad desnog mladića je donja profilacija još jednog polja. Od tih prizora, sačuvan je samo donji dio tijela osobe u orijentalnoj odjeći. Ta osoba je vjerojatno ista onaj koja prinosi žrtvu na prikazanoj ari.²⁶⁵ Navedeni reljef, smješta se u sredinu 3. stoljeća.²⁶⁶

U Konjicu je pronađena i vapnenačka ara, dimenzija 76 x 78 x 29 cm. Na prednjoj strani, nalazi se uklesan natpis u četiri retka, koji će biti obrađen u nastavku.²⁶⁷

U **Potocima** (Bosna i Hercegovina), odnosno selu Grčine uz Neretvu, 1902. godine pronađena je zavjetna vapnenačka ploča, dimenzija 82 x 78 x 16 cm. Prednja strana razdijeljena je na tri polja, od kojih je srednje najveće. Iznad donjeg ruba, podijeljeno je dvjema paralelnim crtama, dok je gore ukrašeno kraterom. Ž. Miletić ističe kako iz kratera izlazi snopić parotina i dvije simetrične valovite brazde što predstavlja primitivni prikaz vode koja otiče. Na ploču je uklesan natpis, koji će biti obrađen u nastavku.²⁶⁸

²⁶³ CIMRM 1895; Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 173-174.

²⁶⁴ CIL III 14617; Lipovac Vrkljan, Goranka. „Prilog čitanju sadržaja i kompozicije donjih polja konjičke tauroktonije“, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 19 No. -, 2002., str. 132.

²⁶⁵ Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 174-175.

²⁶⁶ Lipovac Vrkljan, Goranka. „Prilog čitanju sadržaja i kompozicije donjih polja konjičke tauroktonije“, str. 131.

²⁶⁷ CIL III 14222/1; Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 175.

²⁶⁸ ILJug 1, 112; Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 176.

U **Rogatici** (Bosna i Hercegovina) je pronađena vapnenačka ara, dimenzija 99 x 59 x 29 cm. Baza i vrh su profilirani, a između stiliziranih akroterija urezan je po jedan list i rozeta između njih. Na ari je urezan i natpis koji spominje Mitru, a koji će biti obrađen u nastavku.²⁶⁹ U općini **Zvornik** (Bosna i Hercegovina), 1965. godine tijekom građevinskih radova u kamenolomu, pronađen je reljefni prikaz tauroktonije sa četiri novčića, za koje se pretpostavlja da su iz 4. stoljeća. Reljefni prikaz je oštećen te prelomljen u četiri dijela, dimenzija 50 x 70 cm. Riječ je o primitivnom i rustikalnom radu koji odskače od uobičajenog ikonografskog predloška, u kojem je Mitra postavljen frontalno. Naslonjen je na bika koji se prednjim nogama propinje, dok su mu noge čvrsto na tlu. Mitra je odjeven u giton kratkih rukava, s hlamidom koja je pričvršćena kopčom te frigijskom kapom na glavi. Postoji dojam da nosi visoke čizme zbog istaknutih koljena, no u biti je riječ o anaksiridama. Položaj ruku sugerira da je držao bika za gubicu, ali su ruke oštećene stoga je navedeno pretpostavka. Dadofori se nalaze sa strana i obučeni su kao i Mitra. Kautopat drži oboreni pedum umjesto baklje, a Kaut horizontalno drži pedum. Prikazana je zmija koja ujeda bika za prednju nogu, pas ili lav koji je oštećen i škorpion. Do Kautopata se nalazi Luna s polumjesecom, a do Mitre, Sol na glatkom disku. Na luku niše, odnosno pećine nepravilnog oblika koja prati obrise glava, nalazi se gavran. Uz ovaj reljefni prikaz, pronađen je kameni blok s urezanim znacima koji su sadržajno neodredivi. Pretpostavlja se kako su povezani s kultom. U blizini, na stijenama, pronađene su reljefne predstave raznih likova, za koje Ž. Miletić navodi kako je moguće da je riječ o prikazu prizora iz legende o Mitri.²⁷⁰

S područja municipija *Malvesiatium* (**Skelani**), potječe ulomak sekundarno korištene lijeve polovice are, dimenzija 61 x 17 x 22 cm (Bosna i Hercegovina). U gornjem dijelu are nalazile su se akroterije, a pretpostavlja se kako je između njih bio polumjesec. Na ari je uklesan natpis koji spominje Mitru, a koji će biti obrađen u nastavku.²⁷¹ U **Bioski** (Srbija), selu nadomak Užica, pronađena je vapnenačka ara, dimenzija 120 x 61 cm. Na prednjoj strani nalazi se natpis u tri reda.²⁷² Na lokalitetu **Plevlje** (Crna Gora), odnosno spomenutog municipija S. ili *Splonuma*, potječe vapnenačka ara, dimenzija 51 x 33 x 24 cm. Na ari se nalazi natpis u pet redaka.²⁷³ Iz istog municipija, iz **Donje Karoševine** (Srbija), potječe natpis s dva retka.²⁷⁴ Isto tako, iz **Akmačića** (Srbija) potječe natpis s četiri retka.²⁷⁵

²⁶⁹ ILJug 2, 624; Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 181.

²⁷⁰ Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 179-180.

²⁷¹ CIL III 14219/8; Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 180.

²⁷² AE 1976, 599; Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 180.

²⁷³ CIL III 12715; Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 181.

²⁷⁴ AE 2012, 1113; EDH072637

²⁷⁵ AE 2012, 1111; EDCS67400473; EDH072635

Na lokalitetu **Krivošije** kod Risna (Crna Gora) postoji mogućnost nalaza Mitrina kipa, ali je riječ o nepotvrđenim nalazima prije Prvog svjetskog rata. Navodno su pronađeni ulomci dviju bikovih nogu što nije moguće sa sigurnošću pripisati nalazu mitraičkog karaktera.²⁷⁶

Na lokalitetu **Lever Tara** (Crna Gora) pronađen je mitrej na otvorenom koji se nalazi u klancu, nedaleko od potoka. Zasvedna niša, dimenzija 32 x 40 x 11 cm, nalazi se uklesana u prirodnoj stijeni. Postojao je otvor za metalni držač, na kojem je bio učvršćen reljef s prikazom tauroktonije koji nije sačuvan. Desno od niše, nalazi se natpis koji je prikazan na uklesanoj ari u konturama s profilacijom na bazi i vrhu, dimenzija 44 x 22 x 31 cm.²⁷⁷

6. Epigrafski izvori Mitrina kulta u Dalmaciji

Unutar provincije Dalmacije, pronađena su 42 natpisa. Među njima, 37 natpisa je potvrđene mitraičke pripadnosti, a njih 5 je upitne. Na natpisima su navedena 34 sljedbenika, a samo za dvojicu od njih, nismo sigurni.

U Vratniku kod Senja, stotinjak metara iza Crkve sv. Mihovila, pronađena je ara, odnosno žrtvenik.²⁷⁸ Ono što je sigurno iz spomenika jest da se radi o posveti Mitri – u prvom retku sačuvana su slova I i M što upućuje na posvetnu formulu *Invicto Mithrae*, odnosno Nepobjedivome Mitri (br. 1). Takva formula, tipična je za prvo razdoblje mitraizma i sugerira da je prvi mitrej, na području Senije, utemeljila mitraička zajednica.²⁷⁹ Na žrtveniku je riječ o dvije osobe, **Hermu**, robu nadzorniku imanja (*servus vilicus*, 7. redak) i **Gaju Antoniju Rufu**, predstojniku za ceste (*praef(ecti) veh(icularum)*, 6. redak) i zakupcu javne carine (*cond(uctor) p(ortorii) p(ublici)*, 7. redak). Hermo, kao nadzornik imanja Gaja Antonija Rufa, podiže Mitri svetište na svoj trošak (*cum omne impensa*, 2., 3. i 4. redak). Riječ *spelaeum* (2. redak) označava svetište koje sadržava simboliku špilje te je djelomice koristilo prirodnu stijenu.²⁸⁰

Gaj Antonije Ruf spominje se više puta na carinskim natpisima, a među njima je i Mitrina posveta iz Senije.²⁸¹ Na dvama natpisima iz Petovija, Ruf se spominje kao *procurator Augusti*.²⁸² Naslov *Invicto Mithrae* moguće je zapaziti i na 1. ptujskom mitreju kojeg podiže Primo koji je bio *servus vilicus* iste osobe, Gaja Antonija Rufa.²⁸³ Prema tome, moguće je

²⁷⁶ Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 179.

²⁷⁷ CIL III 13849; Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 182.

²⁷⁸ CIL III, 13283; Glavičić, Miroslav. *Kultovi antičke Senije*, str. 93.

²⁷⁹ ROMIC I, str. 74-75.

²⁸⁰ ROMIC I, str. 74-75.

²⁸¹ CIL III 14354, 33, CIL III 14354, 34, CIL III 5117, 5112, 10605; AE 2001, 1576

²⁸² Selem, Petar. *Les religions orientales dans la Pannonie romaine partie en Yugoslavie*, str. 99-100, br. 31, 32.

²⁸³ Isto, str. 102, br. 36

zaključiti kako Gaj Antonije Ruf, zajedno sa njegovim službenicima iz kruga carinika, povezuje se s utemeljenjem mitraizma na području Petovija i Senije.²⁸⁴ Na spomenicima 1. ptujskog mitreja, moguće ja zapaziti i ime Kvinta Sabinija Verana koji je, zajedno sa spomenutim Gajom Antonijom Rufom i Titom Julijom Saturninom koji se spominje na drugom žrtveniku s Vratnika, činio trojku zakupnika iliričkog vektigala.²⁸⁵ Navedena trojka djelovala je za vrijeme Antonija Pija (138-161) što žrtvenike s Vratnika smješta u sredinu 2. stoljeća.²⁸⁶ Ne postoje čvrsti dokazi da je trojka iliričkog vektigala pripadala Mitrinom kultu. P. Selem navodi kako o mitrijskoj isključenosti trojice carinskih gazdi ne može biti govora, s obzirom na poznate spomenike.²⁸⁷

Petovij je bio jedan od najvećih i najrazvijeniji panonskih gradova, sa sjedištima državnih ureda. Za vrijeme Hadrijana, tu je uspostavljena državna carina (*Publicum portorii Illyrici*) za prostor jugoistočne Europe.²⁸⁸ Upravo će Mitrini poklonici, iz kruga carskih službenika vektigala Ilirika sa središtem u Petoviju, širiti Mitrin kult na prostor provincije Dalmacije. Takav slučaj, bio je karakterističan za grad Seniju budući da se nalazio blizu Petovija te je bio ispostava carinskog ureda za područje Ilirika.²⁸⁹ Međutim, tada se carinska uprava ne nalazi pod direktnom carskom upravom (kao od vremena Marka Aurelija), već je u rukama, već spomenutih zastupnika, takozvanih *conductores*. Gaj Antonije Ruf, Kvint Sabije Veran i Tit Julije Saturnin držala su u zakupu carinu Ilirika.²⁹⁰

Robovi koji su bili u službi zastupnika carine bili su veoma imućni ljudi te su naziv roba imali samo po formalnom statusu. O njihovom bogatstvu svjedoče i spomenici koje su podizali u okviru 1. ptujskog mitreja te neki od njih sigurno potječu iz italskih radionica ili su pod njihovim direktnim utjecajem.²⁹¹ Ti carinski činovnici, većinom su podrijetlom iz istočnih provincija.²⁹²

Drugi žrtvenik s područja Vratnika sadrži natpis u devet redaka. Spominje se **Faust** (*Faustus*, 2. redak) koji je vjerojatno bio carinski službenik, a natpis je posvetio, već spomenutom, **Titu Juliju Saturninu** (*T(iti) Iul(ii) Saturni*, 3. redak), voditelju – zakupniku u Seniji (*p(ublici) (portorii) ser(vus)*, 6. redak) i carskom predstojniku za ceste (*praefec(ti) vehiculorum*, 4.,5. redak, br. 2). Natpis sadrži posvetu Nepobjedivome Mitri (*Invicto Mithrae*,

²⁸⁴ ROMIC I, str. 75.

²⁸⁵ Selem, Petar. *Lica bogova*, str. 349.

²⁸⁶ ROMIC I, str. 77.

²⁸⁷ Selem, Petar. *Lica bogova*, str. 350.

²⁸⁸ Vojmer Gojković, Mojca. „Mithrae in Poetovio and the new discovery“, *Acta Ant. Hung.*, 58, 2018, str. 264.

²⁸⁹ Selem, Petar. *Lica bogova*, str. 342.

²⁹⁰ Selem, Petar. *Lica bogova*, str. 349.

²⁹¹ ROMIC I, str. 74-75.

²⁹² Selem, Petar. *Lica bogova*, str. 349.

1. redak) te se navodi kako je Faust, svoj zavjet, ispunio rado i prema zaslugi (*V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)*), 9. redak). Tit Julije Saturnin obavljao je iste dužnosti kao i Gaj Antonije Ruf.²⁹³

U Burnumu, na donjem profiliranom rubu ulomka ploče s tauroktonijom, nalazi se natpis koji navodi kako je ovu obrednu ploču darovao rimski vitez (br. 5). Kao posvetitelj ističe se **rimski vitez** (*eq[ues] R(omanus)*) što svjedoči da su Mitru štovali i pripadnici visokih društvenih položaja. Posveta, koja se vjerojatno nalazila na početku natpisa, nije sačuvana. Ploču se datira u razdoblje druge polovice 2. ili početak 3. stoljeća.²⁹⁴ Burnum je bio rimski vojni logor koji se nalazio pokraj naselja Ivoševci te je bio sjedište rimske XI. legije *Claudia pia fidelis* i poslije IV. legije *Flavia felix*.²⁹⁵ Budući da je riječ o logorima, ne začuđuje kako su vojnici bili mogući nositelji klica mitraizma na ovaj prostor, no osim navedene ploče, nema drugih spomenika koji su pronađeni konkretno na ovom području.

Na području Salone pronađeno je sedam natpisa koji spominju posvetu Mitri. Jedan se nalazi na žrtveniku koji je pronađen na južnim perimetralnim zidovima Salone, 1884. godine (br. 7).²⁹⁶ Natpis je posvećen Stijeni iz koje je rođen Mitra (*Petr(a)e Genetrici*). Datira ga se u period od 151. godine do 300. godine te je danas upitan njegov točan smještaj.²⁹⁷ S istog mjesta, iste godine, izvađen je žrtvenik, s natpisom u sedam redaka, kojeg se datira u 3. stoljeće (br. 8).²⁹⁸ Na natpisu se se navodi **Sekst Kornelije Antioh** (*Sextus Cornelius Antiochus*, 3. redak) koji podiže navedeni spomenik te se ističe bog Sol. Žrtvenik je podignut slijedom ukazanja (*ex visu*, 6. redak), a ta formula je češća u egipatskoj nego mitraičkoj epigrafici. Ovaj natpis posvećen je Solu (*Soli Deo*, 1. redak) koji se u tom periodu poistovjećuje s Mitrom.²⁹⁹ Mitraički karakter ovog spomenika nije dovođen u pitanje s obzirom da su u Salonu pronađeni brojni ostaci koji potvrđuju postojanje Mitrinog kulta na području kolonije.

Genitilij *Cornelius* (*Cornel(ius)*), 2. redak) jedan je od najčešće posvjedočenih, na zapadu i na istoku Carstva te je vjerojatno riječ o oslobođeniku s istoka.³⁰⁰ Najveću pozornost privukle su riječi *Stellam et Fructifer(am)* (4.,5. i 6. redak) koje su kroz prošlost imale različite interpretacije.³⁰¹ Hirschfeld je sugerirao da bi riječ *fructifer*() trebala biti nadopunjena kao

²⁹³ ROMIC I, str. 76-77.

²⁹⁴ AE 1971, 0301; ROMIC I, str. 83.

²⁹⁵ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=10288> (Pristupljeno: 25 svibnja 2023.)

²⁹⁶ CIL III 8679; Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 162.

²⁹⁷ ROMIS, str. 171.

²⁹⁸ CIL III 8686; ROMIS, str. 169.

²⁹⁹ ROMIS, str. 170.

³⁰⁰ Šašel-Kos, Marjeta. „An unusual gift for Mithras' sanctuary in Salonae“, *Tyche*, 1993, 8, str. 146.

³⁰¹ ROMIS, str. 170.

fructifer(um), odnosno „onaj koji drži plodove“, „plodonosac“.³⁰² B. Gabričević je smatrao kako se ta riječ treba navoditi kao *fructifer(a)* te bi tako značenje te riječi i riječi *stella* moglo se povezati s prikazima Sola i Lune. Ovakve navode objašnjavao bi činjenicom da se Sol nerijetko prikazuje s radijalnom krunom kao zvijezda, a Luna je imala plodonosno djelovanje u poljoprivredi, prema perzijsko-mazdejskom vjerovanju.³⁰³ U svojim navodima poziva se na prikaz Sola kao sedmokrake zvijezde na reljefu u Močićima kod Cavtata. Ovom objašnjenju, priklanja se i Vermaseren.³⁰⁴ M. Šašel-Kos razrješuje taj dio natpisa s riječi *fructifer(am arborem)*, plodonosno drvo. Povezuje to sa stablom života (*arbor vitae*).³⁰⁵ Pojam stabla, blizak je mitraičkoj ikonografiji što je moguće primjetiti i na II. ptujskom mitreju gdje se, među fragmentima velikog kultnog kompozitnog reljefa, nalaze slike tri čempresa iz kojih izniču tri ljudske glave s frigijskim kapama.³⁰⁶ Ž. Miletić ističe kako bi zvijezda i mjesec srp mogli simbolizirati plodnost i peti stupanj (*Perses*). Navodi pretpostavku o iniciranosti, S. Kornelija Antioha, u taj stupanj.³⁰⁷

Jedan žrtvenik, u sekundarnoj upotrebi, poslužio je kao unutarnji dio sarkofaga, a poslije je bio ugrađen u stube kuće u Solinu (br. 9). Danas je izgubljen, a datiran je u razdoblje između 151. godine i 300. godine. Natpis se nalazio na prednjoj strani, u šest redaka. Posveta na natpisu, bila je sinkretističkog sadržaja – žrtvenik je bio posvećen i drugim besmrtnim bogovima i božicama, a ne samo Mitri (*Deo M[ithrae invicto] ceteris[que dis dea]busqu[e immor]talibu(s)*, 1., 2., 3. i 4. redak). Pretpostavlja se kako je gentilno ime sljedbenika bilo **Aurelije** (*Aur?*, 5. redak), a da se u nastavku retka nalazio njegov kognomen. Ono što se može potvrditi jest činjenica da je posvetitelj bio viteškog staleža što se vidi po riječima *a militis* (6. redak). Posvetitelj je prošao sve stupnjeve viteške službe i završio svoju vojnu karijeru.³⁰⁸

U jednom solinskom vinogradu, početkom 19. stoljeća, pronađen je žrtvenik sa natpisom, na kojem se ističe posveta Mitri (*Deo Invic(to)*, 1. redak). Žrtvenik je danas izgubljen, a datiran je u razdoblje između 171. godine i 300. godine (br. 10). Za dobrobit i sigurnost (*pro salute et incolumitat(e)*, 2.,3. i 4. redak) carskog dispensatora **Pamfilija** (*Pamphili disp(enstatoris)*, 4. i 5. redak), rizničar **Fortunat** (*Fortunatus arcarius*, 7. i 8. redak) čini posvetu Nepobjedivome Bogu (*Deo Invict(o)*, 1. redak). Dužnosti blagajnika (*dispensator*)

³⁰² Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 163.

³⁰³ Gabričević, Branimir. „Dva priloga poznavanju urbanističkog razvoja antikne Salone“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 53, Split, str. 151-154.

³⁰⁴ CIMRM II 1882; ROMIS, str. 170.

³⁰⁵ Šašel-Kos, Marjeta. „An unusual gift for Mithras' sanctuary in Salona“, str. 146.

³⁰⁶ Selem, Petar. *Les religions orientales dans la Pannonie romaine partie en Yugoslavie*, str. str. 119, br.70c.

³⁰⁷ Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 73-75.

³⁰⁸ CIL III 8677; ROMIS, str. 170-171.

i rizničara (*arcarius*) spadale su u carske financijske i carinske službe. Natpis ne navodi jasno, za kojih je careva Pamfilije bio dispensator.³⁰⁹ Halberge navodi kako je ovaj spomenik činio postolje kipa boga Sola-Elagabala. Smatra kako nije riječ o posveti Mitri, već o posveti diviziranom caru. Čvrsto se zalagao za razlučivanje kulta Sola-Mitre i Sola-Elagabala.³¹⁰

U kući Bubić u Solinu, pronađena je natpisna ploča koja je danas izgubljena, a datira se u razdoblje od 171. do 300. godine. Na ploči se ističu imena dvojice sljedbenika, **Lucija Kornelija Apalausta** (*L(ucius) Corn(elius) Apalaustus*, 2. i 3. redak) i **Marka Vivija Kresta** (*M(arci) Vivi Cresti*, 3. i 4. redak). Lucije Kornelije Apalaust prema zavjetu (*ex voto*, 5. redak) dariva Nepobjedivog boga Mitru (*D(eo) Inv(icto) M(ithrae)*, 1. redak), za dobrobit (*pro s(alute)*, 3. redak) predragog prijatelja (*amic(i) (K)aris(simi)*, 4. redak) Marka Vivija Kresta. Budući da obojica imaju istočnjački kognomen, navedeno upućuje na njihov oslobođenički status i istočnjačko podrijetlo.³¹¹

Na kultnoj ploči s prikazom tauroktonije, ostalo je sačuvano nekoliko slova (*or inp*, br. 12). Prihvati li se Bulićeva dopuna, značilo bi da je posvetitelj nešto podigao ili namjenio o svom trošku (*or inp[endio suo]*).³¹² Danas je izgubljen natpis koji je imao šest redaka (br. 13). Započinje posvetom (*D(eo) Inv(icto) S(oli) M(ithrae)*, 1. redak) te se navodi kako se podiže u čast prijatelja (*hon / orem amic(orum) / suorum*, 4., 5. i 6. redak). Postoji mogućnost da je riječ o ispunjenju zavjeta, ali to ostaje otvorenim (*v(otum?) s(olvit?)*, 4. redak). Na ploči su navedene dvije osobe, **Terentije Dalmata** i **M. Antije** (*Ter(entius) Dalm(ata), MANTIUS*, 1., 2. i 3. redak).³¹³ Budući da prva osoba nosi kognomen Dalmata, možda je riječ o osobi autohtonog podrijetla.

U Tiluriju (Gardun), na očuvanom dijelu luka jednog ulomka ploče, dijagonalno su se nalazila slova *INVI* (br. 14). Ispod Lunine biste nalazila se posveta Mitri. Natpis ne daje nikakve veće detalje osim navoda da pojedinac postavlja ploču Nepobjedivome.³¹⁴ U vojnom logoru Tiluriju, prvo je boravila IX. hispanska, a zatim VII. legija.³¹⁵ Logor je nastao na raskrižju rimskih cesta koje su od Salone vodile prema Naroni i unutrašnjosti provincije Dalmacije.³¹⁶ Kao i kod Burnuma, postoji mogućnost da je posvetitelj navedene ploče bio vojnik iz logora koji se nalazio na tom prostoru, no to nije moguće potvrditi zbog oštećenosti natpisa.

³⁰⁹ CIL III 1955; ROMIS, str. 172.

³¹⁰ Halberge, Gaston H. *The cult of Sol invictus*, EPRO, Leiden, Brill, 1972., str. 117-122.

³¹¹ CIL III 8678; ROMIS, str. 173-174.

³¹² CIL III 14243/1; ROMIS, str. 168-169.

³¹³ AE 1989, 0601. (B) ; EDCS06100480; EDH018318

³¹⁴ CIMRM 1857/58; ROMIC II, str. 77.

³¹⁵ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=21283> (pristupljeno: 29. svibnja 2023.)

³¹⁶ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=62316> (pristupljeno: 29. svibnja 2023.)

Pronađeni žrtvenik u Škripu iz 1802. godine, navodi natpis koji ističe posvetu i ime posvetitelja, Julije Bubal (br. 15). Na prednjoj strani nalazi se natpis koji započinje tipičnom invokacijom, odnosno posvetom Mitri (*S(oli) I(nvicto) M(ithrae)*, 1. redak). Sljedi ime dedikanta, **Julije Bubal** (*Iulius Bubalus*, 2. i 3. redak), koje odaje njegovo rimsko građansko pravo. Natpis se datira u drugu polovicu 2. i prvu polovicu 3. stoljeća.³¹⁷ Budući da se u blizini nalazio, već spomenuti, brački kamenolom kojeg su nadgledali vojnici, možda je riječ o vojniku koji se tu nalazio upravo zbog kamenoloma. Navedeno je teško potvrditi budući da u blizini nema drugih nalaza ni potvrda mogućeg postojanja Mitrinog svetišta u rimskom naselju, na mjestu današnjeg Škripa.

Na području Narone, pronađena su četiri žrtvenika. Prvi žrtvenik sadrži natpis pisan u četiri retka, a ističe posvetu Solu (*I(nvicto) D(eo) S(oli)*, 1. redak, br. 17).³¹⁸ Navedeno ne zahtijeva jer se Sol često poistovjećivao s Mitrom u tom razdoblju. Mitraički karakter ovog natpisa svakako nije doveden u pitanje zbog drugih potvrda Mitrina kulta na ovom području. Posvetitelj Mitri, odnosno Solu, bio je **Marko Luzije Trofim** (*M(arcus) Lusius Trofimas*, 2. i 3. redak). Njegova tročlana imenska formula pomaže datirati spomenik u 1. ili prvu polovicu 2. stoljeća. Trofim je bio sevir Augustal što potvrđuje drugi naronitanski natpis.³¹⁹ Seviri su bili službenici carskog kulta te je, njihovo posvećivanje nekim bogovima, moglo značiti da su htjeli ugoditi caru. Navedena činjenica, mogla je predstavljati poveznicu s carskim kultom.

Drugi žrtvenik iz Narone, datiran je u 2. ili 3. stoljeće te ističe posvetu te posvetitelja, beneficijara (*beneficia[r](ius)*, 6. redak), po imenu **Klaudije** (*Cla(udius)*, 2. redak) koji gradi ovaj spomenik prema izboru (*ex option*, 3. redak, br. 18). Natpis je posvećen Nepobjedivome Solu Svemoćnome Mitri (*D(eo) S(oli) I(nvicto) O(mnipotenti) M(ithrae)*, 1. i 2. redak).³²⁰ Konzularni beneficijariji bili su legionari koji su iz svoje matične postrojbe bili raspoređeni u ured namjesnika provincije, a njihovu ulogu teško je precizirati zbog općenitog naziva. Pretpostavlja se kako su kao vojnici obavljali niz poslova u okviru ureda namjesnika.³²¹ U

³¹⁷ CIL III 3095; ROMIC II, str. 78.

³¹⁸ Miletić, Željko. *Mitrazam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 173.

³¹⁹ CIL III 1788; CIL III 1799; ROMIC II, str. 83.; Urednici Clauss-Straby epigrafske baze predlažu restituciju natpisa na drugačiji način: *M(arci) Lusi Se/veri c(larissimi) v(iri) / Modestus / Lib(ero) templum / ex voto res/tituit*. – EDCS 27500098; Restituciju natpisa ističe i Heidelberška baza: *M(arci) Lusi Se/veri c(larissimi) v(iri) / Modestus / lib(ertus) templum / ex voto res/tituit* – EDH 030559.

³²⁰ CIL III 1783; ROMIC II, str. 84.

³²¹ Glavaš, Ivo. *Konzularni beneficijariji u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske, Svezak 17, Ministarstvo kulture RH, Zagreb, 2016., str. 9.

posljednjem retku napisa s žrtvenika, stoji teško čitljiva riječ. Možda je riječ o osobnom imenu ([–] rcioni[–], 7. redak).³²²

Jooš jedan žrtvenik, s područja Narone, sačuvani je ulomak s reljefom dječaka koji drži žrtvenik (br. 19). Iznad reljefa nalazi se natpis od kojeg je sačuvan samo prvi red s posvetom Nepobjedivome bogu Mitri (*D(eo) M(ithrae) I(nvicto)*). Oko navedenog spomenika, postojale su dvojbe o njegovom mitraičkom karakteru, ali zbog više pronađenih žrtvenika posvećenih Mitri s područja Narone i izgledu slova, smatra se kako pripada Mitrinom kultu.³²³ Četvrti žrtvenik sadrži natpis u 7 redaka te navodi posvetu koju postavlja **Atilije Tercije** (*[A]tilius Tert[ius]*, 4. i 5. redak), prema zavjetu (*ex voto*, 5. redak, br. 20). Započinje s posvetom Nepobjedivome Bogu Suncu Svemoćnome Mitri (*D(eo) S(oli) I(nvicto) O(mnipotenti) M(ithrae)*, 1. i 2. redak) što je isto kao kod drugog žrtvenika iz Narone koji spominje beneficijara, te je zato ovaj spomenik smješten među naronitanske potvrde Mitrina kulta budući da mjesto njegovog otkića, nije nigdje zabilježeno.³²⁴

Žrtvenik iz Poduma, s prostora municipija Arupija, sadrži natpis koji je vrlo oštećen (br. 21). S natpisa, moguće je iščitati samo posvetu Mitri (*D(eo) I(nvicto) M(ithrae)*). Pretpostavlja se kako potječe iz mitreja koji se nalazio u današnjem Sincu.³²⁵

Na području Prološca, municipija *Novae*, pronađena je 1998. godine, prethodno opisana, ploča na mjestu kasnoantičke grobnice (br. 23). Riječ je o dvostranome reljefu koji ima natpise s obje strane. Natpis na reversu i aversu započinje na isti način, posvetom Nepobjedivom Bogu (*Invicto Mithr{a}e*, 1. redak). Nastavak teksta, također je identičan. Ističu se kognomeni **Urso** i **Ursin** (*Ursus et Ursinus*, 2. i 3. redak) koji su bili česti u Dalmaciji te njihovih gentilicij **Stacije** (*Stati(i)*, 1. i 2. redak). Riječ je o ocu i sinu (*Pater et Fil(ius)*, 2. i 3. redak) koji rado polažu svoj zavjet (*V(otum) L(ibens) P(osuerent)*, 3. redak). Pretpostavlja se kako je reljef djelo domaćeg majstora koji je detaljno prikazao složene ikonografske obrasce (vidi str. 47). Zbog stilskih osobina, datira se u 2. polovicu 3. ili početak 4. stoljeća.³²⁶

Na području Retinija (*Raetinium*) pronađeno je nekoliko reljefa s natpisima koji su opisani u prethodnom poglavlju, a riječ je o jednom prikazu taurokotonije koji sadrži natpis, dva

³²² ROMIC II, str. 84.; Prema Schallmayeru, na natpisu je riječ o posveti Jupiteru te spomenu konzularnih beneficijarija (*D(eo) s(ancto?) I(ovi) O(ptimo) M(aximo)*, 1. redak, *beneficiar(ius) [Sene]cioni[s] [Co(n)s(ularis)*, 5., 6. i 7. redak). – Schallmayer, Egon, Eibl, Kordula, Ott, Joachim, Preuss, Gerhard, Wittkopf, Esther. *Der römische Weihebezirk von Osterburken 1*, Stuttgart, 1990., 388, str. 495; Drugačiji navod moguće je pronaći i u Clauss-Slaby epigrafskoj bazi: *D(eo) S(ancto) I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Aeterno sacr/um Cla(udius) Marc/[us] fac(tus) ex option/[e 3] beneficiar[ius] Ma]rcioni[s] – EDCS26600660.*

³²³ CIL III 8432; ROMIC II, str. 84-85.

³²⁴ CIL III 3158b; ROMIC II, 85-86.

³²⁵ CIL III 15087; ROMIC I, str. 73.

³²⁶ EDCS 35300793; ROMIC II, str. 80-82.

votivna natpisa na kamenim, vapnenačkim kockama i jedan žrtvenik.³²⁷ Na ploči s prikazom tauroktonije, između Kautopata i Mitre, nalazi se natpis koji sadrži gentilno ime i dva kognomena dedikanta, **Aurelije Maksim Pantidijen** (*Aurelius Maximus Pantidienus*).³²⁸ D. Rendić Miočević navodi kako je riječ o osobi autohtonog porijekla koja je zadržala svoje izvorno ime Pantidijen. Riječ je o osobi koja je Karakalinom konstitucijom stekla civitet, na što upućuje gentilicij *Aurelius*.³²⁹ S obzirom na navedeno, natpis se smješta u 3. stoljeće (br. 24).³³⁰ Osim gentilnog imena i dva kognomena sljedbenika, natpis više ništa ne navodi.

Sljedeća dva natpisa nalaze se na dvije kocke (dimenzija 28 x 32 x 30 cm, 31 x 30 x 31,6 cm) koje sadrže posvete *Leoni*, odnosno *Fonti* (br. 25).³³¹ U Mitrinom kultu, veliku ulogu imala su četiri elementa od kojih je sačinjen ovaj svijet (voda, vatra, zemlja, zrak), a na ovim kockama primijeti se epigrafsko svjedočanstvo o navedenom, odnosno riječ je o posvetama elementu vode (*fonti*) i elementu vatre (*leoni*). Posebna zanimljivost ovih natpisa leži u drugom redu koji je potpuno očuvan na kocki s natpisom *Leoni*. Na drugoj kocki s natpisom *Fonti*, taj natpis bi trebao biti identičan, barem u osnovi. Postoje različita tumačenja ovih natpisa koja nisu razriješena sve do danas. Patsch pretpostavlja da se u drugom retku nalaze imena posvetitelja, a prvo razriješnje ovih monograma nudi R. Marić koji je za ime, jednog od posvetitelja, predložio čitanje *T. Prioris*. Ovaj zaključak nije bio prihvaćen zbog toga što neobično zvuči unutar rimske onomastike, genitivni oblik imena nema smisla na navedenom mjestu. Zanimljivo je što, na stotinama drugih mitraičkih natpisa, posvetitelji ispisuju svoja imena te ponekad i stupanj inicijacije, odnosno funkciju koju imaju unutar kulta. S druge strane, na ovim natpisima nalazi se monogram, umjesto punog imena. Što je navelo posvetitelja da napravi monogram, ostaje otvoreno pitanje.³³² B. Gabričević, pomoću triju konsonanata (T, P, R) u lijevom dijelu monograma, otkriva riječ *Pater* koji često u natpisima ima apozicijski dodatak *sacrorum* (*pater sacrorum*), odnosno dopunu *et sacerdos* (*pater et sacerdos*) što bi razriješilo završnu singlu S. U sredini, natpisa posvećenom *Leoni*, unutar slova O mogu se razaznati slova I te P ili R. S obzirom na navedeno, redak bi se mogao razriješiti kao *Pater Sacrorum Omnipotentis Invicti Regis*, odnosno *Pater, omnipotentis invicti regis sacerdos*. Ovakvo čitanje natpisa, pruža osnovu prema kojoj se može zaključiti kako je u ovom kraju postojala organizirana vjerska zajednica mitraika, na čijem je čelu bio *Pater sacrorum Invicti Mithrae*,

³²⁷ CIL III 10034(=13276); CIL III 13276a, CIL III, 13276b; CIMRM III 1908; EDCS 56900084; EDH 059968

³²⁸ Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 154.

³²⁹ Rendić-Miočević, Duje. „Lika i japodska antroponimijska tradicija“, *Izdanja Hrvatskoga arheološkog društva*, 1, Split, 1975., str. 103.

³³⁰ Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 154.

³³¹ CIL III 13256 a, 13276 b; Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 154.

³³² Gabričević, Branimir. *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, str. 182-183.

odnosno *Omnipotentis Invicti Regis*. Navedeno doprinosi činjenici da je na ovom prostoru moralo postojati svetište što nije još sa sigurnošću utvrđeno.³³³

Natpis s žrtvenika, pronađenog u Jezerinama, ističe u prvom redu posvetu Mitri (*I(nvicto) M(ithrae)*), 1. redak).³³⁴ O dedikantu se ne može puno reći budući da je u natpisu „sakrio“ svoje ime, odnosno uklesao je samo inicijale svog imena (*C I C*, br. 26). Navedeno bi moglo upućivati da se na području Retinija, konkretno kraju današnjeg Bihaća, ezoterijski karakter Mitrina kulta, manifestirao na drugačiji način koji drugdje nije bio prakticiran. Nalazi nekoliko mitraičkih spomenika, ponajviše onih s natpisima, svjedoče kako je Mitrin kult bio raširen na veći krug vjernika te je možda postojalo i nekoliko organiziranih zajednica s odgovarajućim svetištima.³³⁵

Postojanje još jednog natpisa s područja Retinija donosi W. Radimsky. Natpis sadrži tri retka te započinje posvetom Nepobjedivom Mitri (*I(nvicto) M(ithrae)*), 1. redak). O posvetitelju ili više njih, teško je govoriti, no čini se da su se inicijali mogli možda nalaziti u trećem retku koji vjerojatno nije ostao sačuvan (br. 27).³³⁶ Podaci o smještaju ovog natpisa ne postoje stoga ne znamo gdje se on danas nalazi.

Na području Jajca pronađeno je šest votivnih žrtvenika, ali samo je na jednom ostao sačuvan natpis s posvetom Nepobjedivome (*Invi(cto)*), br. 28).³³⁷ U Carevcu, odnosno municipiju *Salvium*, na dva pronađena žrtvenika, ističu se posvete Mitri. Jedan je posvećen Nepobjedivome bogu Solu Mitri (*D(eo) i[nv(icto)] S(oli) M(ithrae)*), br. 29), a drugi Nepobjedivome (*Invicto*), br. 30).³³⁸ Ulomak prvog žrtvenika, potpuno je uništen te je natpis restituiran prema ranijim bilješkama. Drugi žrtvenik je bolje sačuvan od prvoga te su mu baza i gornji dio profilirani. Iz natpisa se može izvući kako ga postavlja rob *Sisimbrius* (*Sisim/brius*, 2. i 3. redak), prema dekretu dekuriona (*d(ecurionum) d(ecreto)*), 3. redak).³³⁹ Natpis se datira u 2. ili 3. stojeće.³⁴⁰

Na zavjetnom spomeniku iz Tihaljine, nalazi se natpis u devet redaka (br. 31). Natpis započinje klasičnom posvetom Nepobjedivome bogu Mitri (*D(eo) I(nvicto) M(ithrae)*), 1. redak) te je također posvećen i genijima dvaju Augusta (*Ge]/niis sac[r(orum)] / Augusto[r(um)]*), 1., 2. i 3. redak). Prema D. Rendiću Miočeviću posvetitelj je *Pinnes* (*Pin(nes)*),

³³³ Gabričević, Branimir. *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, str. 184-185.

³³⁴ Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 155.

³³⁵ Gabričević, Branimir. *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, str. 185.

³³⁶ Radimsky, V. „Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina“, *Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine*, 3, 1895., str. 52-53.; EDCS 56900084; EDH 059968

³³⁷ CIMRM III 1904, 1905.

³³⁸ ILJug III, 1634, 1635.

³³⁹ Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 170.

³⁴⁰ EDCS 32700952; EDH 033935.

4. redak) što bi označavalo ilirsko ime.³⁴¹ Na području Tihaljine, boravila je *Cohors I Belgarum* tijekom 2. stoljeća što potvrđuje i natpis iz Humca (vojni logor) koji svjedoči o njenoj prisutnosti 173. godine, na tom terenu.³⁴² S obzirom na prisutnost Prve belgijske kohorte, natpis se svrstaje u period od 161. do 180. godine, odnosno u 2. stoljeće.³⁴³ Iza navedenih godina, kohorta više ne boravi na ovom području (odlazi u Germaniju) što natpis svrstava upravo u datirano razdoblje, no možda je spomenuti *Pinnes* bio dio navedene kohorte.

U Lisičićima, na pronađenoj kultnoj ploči s tauroktonijom, nalazi se natpis u tri retka koji navodi indirektnu posvetu Mitri (*Invicto Aug(usto)*, 2. i 3. redak) te posvetitelja koji je podrijetlom iz istočnih provincija (br. 32). Ističe se ime dedikanta, **Lucije Antonije Menandar Afrodizej** (*L(ucius) Antonius Menander Aphrodisiesu*, 1. i 2. redak). Posvetitelj ovog spomenika, rodom je iz grada Afrodizijada (*Aphrodisias*) u Kilikiji. Navedeno može potvrditi i njegov kognomen Menandar.³⁴⁴ Postoji mogućnost da je riječ o oslobođeniku.

U Konjicu, na vapnenačkoj ari, odnosno žrtveniku, na prednjoj strani nalazi se uklesan natpis u četiri retka (br. 33). Natpis započinje posvetom (*S(oli) i(nvicto) M(ithrae)*, 1. redak). U drugom redu, klesar radi grešku jer je umjesto slova E, uklesao slovo F (*V[e]tur(ius)*, 2. redak). Iznosi se ime posvetitelja, **Veturije Lucije** (*V[e]tur(ius) Lucius*, 2. i 3. redak) te njegov zavjet (*v(otum) s(olvit)*, 4. redak).³⁴⁵

Na aversu kultne slike iz mitreja u Konjicu, nalazi se natpis čija je restitucija bila komplicirana (br. 34). Pronađena je čudna formula imena Mitra (*Meter*) koja je dala povod različitim kombinacijama.³⁴⁶ Postojala je ideja da se natpis trebao čitati: *Deo Soli Invi(ct)o M(ithrae) (a) Eter(ono)*. K. Patsch je odbacio takvu verziju budući da je natpis bio klesan jasno, s točno naznačenim interpukcijama iza svake riječi. Oblik *Meter* se mogao prihvatiti kao još jedna inačica u iskrivljavanju Mitrina imena. Sličnu situaciju moguće je vidjeti i kod natpisne ploče iz Potoka kraj Mostara, koju je K. Patsch čitao: *Deo Soli Invicto Metri* (br. 35).³⁴⁷ B. Gabričević navodi kako je između konsonanata T i R interpoliran vokal E te se prema tome riječ treba čitati *Meteri*, a ne *Metri*. Upravo zbog navedenog, postoji analogija između ploče iz Potoka i mitraičkog reljefa iz Konjica. Može se pretpostaviti kako to nije izolirana pojava koja

³⁴¹ CIL III 12810; EDH 053180; Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 173.

³⁴² CIL III 1799; Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 173.

³⁴³ EHD 053180

³⁴⁴ CIL III 13859; Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 177.

³⁴⁵ CIL III 14222/1; Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 175.; Urednici Clauss-Slaby epigrafske baze, navode pogrešan lokalitet (Crikvenica / Ad Turres). – EDCS 32201032.

³⁴⁶ CIL III 14617; ILJug 1, 112; Gabričević, Branimir. *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, str. 185-187

³⁴⁷ Patsch, Karl. „Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina“ (Radimsky, V.), 1899, str. 210-211.

se mogla pripisati slučajnosti, odnosno lapsusu klesara. Vjerojatnije je riječ o jezičnoj pojavi koja je u neretljanskoj dolini bila uobičajena (barem što se tiče Mitrina imena). Nije moguće razlučiti radi li se o omekšavanju konsonantske grupe TR (*muta cum liquida*) kao specifičnog lingvističkog fenomena užeg geografskog područja ili ga je moguće pronaći na širim arealima vulgarnog latiniteta. Ukoliko bi prva opcija bila točna, odnosno da je interpoliranje vokala u grupu *muta cum liquida* rezultat autohtonog jezičnog supstrata (ne nekog drugog etničkog faktora), time bi se mogle razriješiti određene činjenice, poput tko su bili Mitrini sljedbenici u ovom kraju, romanizirano domaće stanovništvo ili pridošlice iz drugih dijelova Carstva.³⁴⁸

Već istaknuti, natpis iz Potoka, nepravilno je uklesan, a imena posvetitelja nalaze se u srednjem polju (br. 35). Natpis započinje, već istaknutom, specifičnom posvetom (*Deo Soli inv[ict]o Meter[i]*, 1. redak) te su zapisani posvetitelji, **Aurelije Maksim, Flavije Marcelin i Flavije Marcel** (*Aureli(us) Maximus, Flav(ius) Marcellinus, Flavi(us) Marcellus*, 2., 3. i 4. redak).³⁴⁹ K. Patsch navodi kako se natpis treba datirati u 4. stoljeće jer način kraćenja nomena i nedostatak prenomena, jasno upućuju da je riječ o Flavijevcima 4. stoljeća, kad se koristio gentilicij cara Konstantina i njegovih nasljednika. Prema širenju nomena Konstantinove obitelji treba isključiti vjerojatnost da, Flavijevci s natpisa iz Potoka, žive u prvoj četvrtini 4. stoljeća, jer je teško da su već tada podanici Carstva u širim razmjerima dobili nomen Konstantinove obitelji.³⁵⁰ Iza natpisa nalaze se urezani grafiti koje K. Patsch čita: *Romanus / Marcianus...IV / ...P]in[us] / II Ficus x*, a moguće je da se spominje još jedan sljedbenik.³⁵¹ B. Gabričević, ovaj natpis, uključujući i onaj iz Konjica, smješta u 4. stoljeće.³⁵² Na natpisu nije navedeno što točno posvetitelji čine, odnosno što posvećuju.

U Rogatici, na pronađenom vapnenačkoj ari (žrtveniku), nalazi se natpis u šest redaka (br. 36). Zapčinje posvetom Nepobjedivome Mitri (*Invicto Mit(h)r(ae)*, 1. redak). U drugom i trećem retku nalazi se ime posvetitelja, **Publije Elije Klemens Junior** (*P(ublius) Ael(ius) Clemens iunior*, 2. i 3. redak), a iza se navodi njegova funkcija duovira i kvinkvenala (*(duum)viri et q(uin)q(uennalis)*, 4. redak).³⁵³ Titulom kvinkvenal, na rimskim natpisima, nazivani su najčešće godišnji municipalni dužnosnici, duoviri ili kvatuorviri, koji su svake pete godine obavljali cenzorski posao. Isto tako, titulu su nosili i predstojnici različitih

³⁴⁸ Gabričević, Branimir. *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, str. 185-187.

³⁴⁹ CIL III 14617; Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 176.

³⁵⁰ Gabričević, Branimir. *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, str. 188.; Ž. Miletić potvrđuje kako nedostatak prenomena i dedikacijska formula upućuju kako natpis nije nastao prije sredine 3. stoljeća. – Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 176.

³⁵¹ Patsch, Karl. „Arheološko – epigrafska istraživanja o povjesti rimske pokrajine Dalmacije“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 16, 1904, str. 34-38.

³⁵² ILJug 1, 112; Gabričević, Branimir. *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, str. 188.

³⁵³ ILJug 2, 624; Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 181.

profesionalnih kolegija ili tijela. Kvinkvenali su zabilježeni i među sevirima augustalima, augurima, flamenima te svećenicima. Zanimljivo je što su tu funkciju imali i predstojnici kolegija koji su bili u službi istočnjačkih kultova – kolegija dendrofora (kult Velike Majke Kibebe), Izidinih pastofora i možda Beloninih hastifera.³⁵⁴ U petom redu natpisa, vjerojano se nalazio grad u kojem je Publije Elije Klemes Junior obavljao svoje dužnosti (*[ES(?)ti?]*, 5. redak). S obzirom na paleografske osobitosti i imensku formulu, natpis se datira u razdoblje od kraja 2. do sredine 3. stoljeća.³⁵⁵ Na području Rogatice, osim navedenog žrtvenika, nema drugih nalaza Mitrina kulta što može upućivati da ga je na to područje donijela vojska.

S područja municipija *Malvesiatium* (Skelani) potječe lijeva polovica žrtvenika s natpisom koji je oštećen (br. 37).³⁵⁶ U prvom je retku napisana riječ *Tran[situ]*, a u trećem retku se ističe gentilicij sljedbenika, *Hostilius* (Host[ilius]). Merkelbach navodi kako riječ *transitus* podrazumijeva prijelaz iz jednog inicijacijskog stupnja u drugi. P. Selem ističe kako je riječ o božanskom činu te kako se čini neprikladno svesti ga samo na inicijacijski obred. Naglašava dodatak *dei* što slijedi *transitu*.³⁵⁷ *Transitus* zasigurno participira doktrinarno – liturgijsku razinu misterija. Natpis iz Skelana može se usporediti s epigrafskim zapisom *Transitu dei* petovijskog žrtvenika.³⁵⁸ Navedeni natpis može se prevesti kao „Prijelaz boga Mitre“ (*Transitu dei Mithrae*, 1. i 2. redak).

Iz Bioske potječe ara (žrtvenik) s natpisom u tri reda (br. 38). Na početku se naglašava posveta Nepobjedivome Mitri (*In(victo) M(ithrae)*, 1. redak). Ističe se posvetitelj, **Tit Aurelije Sever** (*Ti(tus) Aur(elius) Seve(rus)*, 2. i 3. redak). Prema tročlanjoj imenskoj formuli i nomenu *Aurelius*, natpis se datira na kraj 2. ili početak 3. stoljeća.³⁵⁹

S područja Pevlja, ističe se vapnenačka ara s natpisom u pet redova (br. 39). Žrtvenik je posvećen Nepobjedivome Solu (*Soli Invicto*, 1. i 2. redak) što je moguće primjetiti na više epigrafskih izvora. Iznosi se ime dedikanta, **Sekst Baberije Ianuar** (Baberius Ianuar, 3., 4. i 5. redak). Prema D. Rendiću-Miočeviću, dedikant bi mogao biti autohtonog podrijetla.³⁶⁰

Natpis s područja Donje Karoševine sadrži dva retka i započinje posvetom (*In(victo) S(oli) M(ithrae)*, 1. redak). Nastavak natpisa nije odgonetnut (*S V[--] M*, 2. redak) stoga je

³⁵⁴ Vilogorac Brčić, Inga. „Kvinkvenali u službi kolegija istočnjačkih kultova u Rimskome Carstvu“, *Radovi zavoda za hrvatsku povijest*, Vol. 44, Zagreb, 2012., str. 133.

³⁵⁵ Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 181.

³⁵⁶ CIL III 14219/8; Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 180.

³⁵⁷ Selem, Petar. *Lica bogova*, str. 374-375.

³⁵⁸ CIMRM II 1900; Lipovac Vrkljan, Goranka. „Prilog čitanju sadržaja i kompozicije donjih polja konjičke tauroktonije“, str. 135.; Postoji posveta Prijelazu i u Petoviju: *Invict(o) Mithrae / et transitu dei...* - Selem, Petar. *Les religions orientales dans la Pannonie romaine partie en Yugoslavie*, str. 103, br. 37.

³⁵⁹ AE 1976, 599; Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 180.

³⁶⁰ CIL III, 12715; Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 181.

nemoguće istaknuti više informacija o navedenom natpisu i postaviti određenu dataciju (br. 40).³⁶¹ Isto tako, na području Akmačića je pronađen natpis u četiri retka koji započinje posvetom (*Invicto S(oli) M(ithrae) o(mnipotenti)*, 1. redak) te se navodi dedikant, **Aurelije Urso** (*Aur(elius) Urso*, 2. redak).³⁶² Kognomen Urso bio je čest u Dalmaciji (br. 41), a zabilježen je i na, već spomenutom, natpisu iz Prološca (br. 23).

Na lokalitetu Lever Tara, unutar već spomenutog mitreja, nalazi se uklesani žrtvenik (ara) u konturama s natpisom u pet redaka (br. 42). Zapčinje posvetom Nepobjedivome (*Invicto*, 1. redak) te se navodi ime dedikanta **Aurelija** (*Aur(elius)*, 2. redak). K. Patsch čita ime dedikanta kao *Aurelia*, a navedeno ispravlja Cumont budući da nije poznat zavjet kojeg u mitraizmu podižu žene.³⁶³ Ž. Miletić navodi kako kako se spominje konzulski par (*[A?]spro / [et] Orfito / [co(n)]s(ulibus)*, 3., 4. i 5. redak) te ističe kako je taj par nepoznat stoga je teško zaključiti, s obzirom na spomen više konzula, u kojem razdoblju posvetitelj živi (*Virius Orfitus* bio je jedan od konzula 270. godine; L. Septimije Asper jedan je od konzula 207. godine; Julije Galerije Asper i C. Julije Asper II čine konzulski par 212. godine).³⁶⁴ S druge strane, čini se kako je potpuno ime dedikanta bilo **Aurelije Argirijan** (*Aur(elius) / [A]rgyria*, 2. i 3. redak) te je riječ o prokuratoru u vrijeme konzula Orfita (*proc(urator) [Aug(usti?)] Orfito / [c]o(n)s(ule)*, 3., 4. i 5. redak).³⁶⁵ Prokurator su unutar Carstva bili upravitelji carskih prihoda u provincijama, odnosno upravitelji manje provincije.³⁶⁶ Na dalmatinsko-panonskim prostorima, prokurator su bili na čelu upravnog aparata koji se bavio eksploatacijom srebrnosnog olova i željeza.³⁶⁷ Navedena činjenica možda upućuje da je navedeni Aurelije Argirijan bio prokurator koji se bavio upravo eksploatacijom. Ukoliko je to istina, pripadao je viteškom staležu.

6.1. Potencijalna epigrafska svjedočanstva ili *Incerta*

U Arbi (Rabu) je pronađen žrtvenik s natpisom koji započinje s posvetom Nepobjedivome (*Invicto*, 1. redak), a iza se navodi ime posvetitelja, **Oktavije Gemin** (*Octavius Geminus*, 2. i 3. redak).³⁶⁸ Žrtvenik se datira u period od 151. godine do 300. godine (br. 3).³⁶⁹

³⁶¹ AE 2012, 1113; EDH 072637

³⁶² AE 2012, 1111; EDCS 67400473; EDH 072635

³⁶³ CIL III 13849; Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 182.

³⁶⁴ Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 182.

³⁶⁵ EDCS 29900108

³⁶⁶ www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=50613 (pristupljeno: 29. svibnja 2023.)

³⁶⁷ Škegro, Ante. „Upravitelj dobara Salonitanske crkve“, *Povijesni prilozi*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Vol. 21, No. 22, 2002., str. 24.

³⁶⁸ CIL III 10120; ROMIC I, str. 84.

³⁶⁹ ROMIC I, str. 84.

Navedeni spomenik svrstava se među potencijalna epigrafska svjedočanstva jer u Arbi, pored ove, nije zabilježeno više potvrda Mitrinog kulta. Iz natpisa se doznaje kako je posvećen Nepobjedivome, ali nema izravnog spomena Mitre.

Natpis žrtvenika iz Ridera (Danila) započinje posvetom Nepobjedivome Bogu (*D(eo) Invict(o)*, 1. redak), ali se taj epitet može odnositi i na druga božanstva, posebno istočnog i solarnog karaktera (br. 4). Slova iz drugog reda (*Com[...]*, 2. redak) mogla su biti početak niza latinskih imena i pojmova te se navedeno nadopunjavalo na različite načine.³⁷⁰ Ž. Miletić predlaže nadopunu riječima *Comitius* ili *Comitalis*.³⁷¹ Žrtvenik se datira u 2. ili 3. stoljeće.³⁷² Na natpisu nije naveden njegov posvetitelj.

Natpis s are (žrtvenika), iz Burnuma (Ivoševci), započinje spomenom Nepobjedivog Sola (*S(oli) i(nvicto)*, 1. redak, br. 6).³⁷³ Daljnja restitucija ovog natpisa je upitna (*C(aius) .. il / Secund / ulus*, 1., 2. i 3. redak), kao i njegova pripadnost Mitrinom kultu. Nigdje se ne navodi gdje se nalazi žrtvenik i je li danas sačuvan.

U Škripu je 1899. godine nađena ara (žrtvenik, br. 16) s natpisom koja je pronađena 1899. godine. Na aru se nalazi natpis u 4 retka, sa posvetom Nepobjedivome Bogu (*Invicto Deo*, 2., 3. i 4. redak).³⁷⁴ U Škripu i njegovoj okolini nisu pronađena druga svjedočanstva Mitrina kulta stoga je ovaj spomenik potencijalno epigrafsko svjedočanstvo. Isto tako, nigdje se izravno ne spominje Mitra, već njegov potencijalni epitet.

Gornji ulomak žrtvenika, s brda Vital kod Prozora, na prednjoj strani sadrži ostatke natpisa koji započinje posvetom Besmrtnome bogu Solu (*S(oli) I(nvicto) D(eo)*, 1. redak). Ostatak natpisa, teško je iščitati (br. 22). Brunšmid smatra da slovo R iz prvog retka predstavlja početak sintagme *rupe nato*, odnosno rođen iz stijene. Takav zaključak, teško je potvrditi na temelju jednog sačuvanog slova budući da se u epigrafiji ne pojavljuje takva epikleza, iako je moguće pronaći takve prikaze u mitraičkoj ikonografiji (mitrej u Rajanovu Griču). Značenje prvog retka, treba ostaviti otvorenim. U nastavku se ističe posvetitelj kojeg Brunšmid navodi pod imenom **Lucije Lukcej** (*L(ucius) Lucca[-]*, 3. redak).³⁷⁵

³⁷⁰ CIMRM II 1856; ROMIC I, str. 86.

³⁷¹ Miletić, Željko. *Mitrazam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, str. 161.

³⁷² ROMIC I, str. 86.

³⁷³ CIL III 14986; CIMRM II 1855

³⁷⁴ CIL III 15099; CIMRM II 1878

³⁷⁵ CIL III 15085; ROMIC I, str. 85.

7. Sljedbenici u Dalmaciji

Na temelju epigrafskih izvora nastojat ćemo predstaviti dosad zabilježene sljedbenike boga Mitre s obzirom na sljedeće kategorije: vrste natpisa na kojima se spominju, rasprostranjenost, njihov društveni položaj, podrijetlo, spol te dataciju. Potrebno je naglasiti kako je obrađeni uzorak malen i nije dovoljan da bi se mogla izvući statistika koja bi predočila društvo koje je štovalo Mitru, ali ipak postoje neki rezultati koji su važni ne samo za Dalmaciju, nego i za Carstvo.

7.1. Vrsta natpisa

Na prostoru rimske provincije Dalmacije, pronađena su ukupno 42 natpisa. Među njima, 37 natpisa ubrajamo u pouzdane potvrde Mitrinog kulta, dok je 5 natpisa upitne mitraičke pripadnosti (br. 3, 4, 6, 16, 22). Čak 39 natpisa sadrži posvetu različitog sadržaja, što će biti razrađeno u nastavku. Na 2 natpisa posveta nije zabilježena, ali vjerojatnije zbog činjenice što nam ti spomenici nisu ostali potpuno očuvani nego što te posvete uistinu nije bilo (br. 5, 12). Oba natpisa su pronađena kao dio ploče s prikazom tauroktonije stoga njihov mitraički karakter nije doveden u pitanje. Jedan natpis navodi samo ime dedikanta, ali ne i posvetu (br. 24). Budući da se nalazio naveden na ploči s prikazom tauroktonije, pouzdano znamo da čini dio Mitrinog kulta.

Na 5 natpisa ističe se posveta Nepobjedivome/Nepobjedivi – *Invicto/Invicti* (br. 3, 14, 28, 30, 42), na 3 natpisa Nepobjedivome Bogu – *Invicto Deo, Deo Invicto* (br. 4, 10, 16), na 6 natpisa Nepobjedivome Mitri – *Invicto Mithrae* (br. 1, 23, 26, 27, 36, 38) i na 3 natpisa Nepobjedivome Bogu Mitri – *Deo Mithrae invicto/Deo invicto Mithrae* (br. 11, 19, 21). Na 16 natpisa spominje se Sol. U 5 slučajeva, Sol je jedini kojem se posvećuje te se navedeno ističe u različitim opcijama – *Soli Deo, Soli Invicto, Invicto Deo Soli, Soli Invicto Deo* (br. 6, 8, 17, 22, 39). S druge strane, čest je spomen Mitre i Sola u jednoj posveti što je moguće prepoznati na 6 natpisa – *Deo Invicto Soli Mithrae, Soli Invicto Mithrae, Invicto Soli Mithrae* (br. 2, 13, 15, 29, 33, 40). Na 2 natpisa, zabilježena je posveta Nepobjedivome Bogu Suncu Svemoćnome Mitri – *Deo Soli Invicto Omnipotenti Mithrae*, uz isticanje izraza Vječnome – *Aeterno* (18, 20). Slična posveta vidljiva je na još 1 natpisu, na kojem se ističe posveta Nepobjedivome Suncu Mitri Svemoćnome – *Invicto Soli Mithrae omnipotenti* (br. 41).

S druge strane, pronađene su i neke specifične posvete. U Konjicu i Potoku, zabilježene su posvete koje sadrže specifičan oblik Mitrina imena (*Meter*), a oba natpisa spominju Sola (br. 34, 35). Riječ je o lokalnim jezičnim karakteristikama koje su bile karakteristične za

neretljansku dolinu. Iz Salone je ostao sačuvan natpis koji je posvećen Stijeni iz koje je rođen Mitra – *Petrae Genetrici* (br. 7) te natpis koji je sinkretističkog sadržaja, odnosno posvećen je drugim bogovima i božicama, a ne samo Mitri – *Deo Mithrae invicto ceterisque dis deabusque immortalibus* (br. 9). Natpis iz Tihaljine, osim posvete Mitri, sadrži i posvetu Genijima dvaju Augusta – *Geniis sacrorum Augustorum* (br. 31). Natpis iz Lisičića, zanimljiv je jer se posvetitelj indirektno referira na Mitru – *Invictus* (br. 32), a s područja Retinija su poznate dvije kocke s posvetama *Leoni* i *Fonti* (br. 25). Još jedna specifična posveta, pronađena je na području Skelana te ističe posvetu „Prijelazu boga Mitre“ – *Transitu dei Mithrae* (br. 37).

Među sljedbenicima koji su istakli posvetu bogu Mitri, 9 njih uz to navodi zavjet (br. 2, 11, 13, 20, 23, 26, 32, 33, 36). Zavjetovanje nije bilo svojstveno određenom profilu ljudi, zajednici ili pojedincima te se najčešće ne navodi razlog. Tek na 3 natpisa nalazimo nešto više podataka. Na dva natpisa iz Salone kao razlog se ističe dobrobit, odnosno zdravlje, predragog prijatelja – *pro salute, amici karissimi* (11) i čast prijatelja – *in honorem amicorum suorum* (br. 13). Natpis iz Retinija kao razlog ističe vlastitu dobrobit (zdravlje) sljedbenika – *pro salute sua* (br. 26). Razlog postavljanja posvete, na natpisu bez istaknutog zavjeta, pronalazimo tek na 1 natpisu. Riječ je o natpisu iz Salone koji, kao razlog posvećivanja, ističe dobrobit (zdravlje) i sigurnost – *pro salute et incolumitate* (br. 10).

Natpis iz Salone, ističe podizanje slijedom ukazanja – *ex visu*, te spominje Zvijezdu i Plodonosnu – *Stellam et Fructiferam* (br. 8). Natpis iz Narone ističe podizanje prema izboru – *ex optione* (br. 18), a u Carevcu se posveta podiže prema dekretu dekuriona – *decurionum decreto* (br. 30). Samo 1 natpis je graditeljskog karaktera, a riječ je o natpisu s Vratnika koji ističe gradnju speleja – *spelaeum* (br. 1).

Možemo zaključiti kako se na 21 natpisu nalazi posveta Mitri. Na 5 natpisa ističe se posveta Solu, a 9 natpisa navodi posvetu Mitri i Solu u isto vrijeme. Ističu se specifične posvete poput onih posvećenih Stijeni, Prijelazu, Lavu i Izvoru, prema čemu možemo zaključiti kako je raznolikost fascinantna. Posebno je zanimljiva povezanost carskih Genija što bi značilo da su ljudi, i na prostoru rimske provincije Dalmacije, pridavali važnost službenom kultu, ali u isto vrijeme poznavali značajke Mitrinog mita. Prema navedenome, može se zaključiti kako sljedbenici dobro poznaju Mitrin mit, s obzirom na različite specifične posvete koje imaju dublju simboliku unutar Mitrinih misterija. Među navedenome, može se istaknuti 9 zavjetnih natpisa te 1 posvetiteljsko graditeljskog karaktera. Među glavnim razlozima posvete, ističe se zdravlje (3 natpisa) što bi potvrdilo činjenicu da se na Mitru gledalo kao na zaštitnika s obzirom da su mu se podizale posvete za vlastito zdravlje i zdravlje bližnjih. Uz zdravlje, razlog posvete bila je čast i sigurnost (2 natpisa). S obzirom da se radi samo o prostoru provincije Dalmacije,

može se zaključiti da, iako je riječ o malom uzorku, raznolikost rezultat je fascinantna te svjedoči kako su ljudi s ovog prostora zaista poznavali Mitrin mit.

7.2. Rasprostranjenost

Mitrini sljedbenici zabilježeni su i u urbanim i u ruralnim dalmatinskim mjestima. Među njima se ističu kolonije poput Salone i Narone, koje su činile važna prometna i gospodarska središta. Najviše ih je, čak 7, iz Salone, dalmatinske metropole. U Naroni su zasad nađena 4. Jako bitni su nalazi različitih municipija među kojima se ističu Senija, Rider i Arba na obali te *Arupium*, *Novae*, *Municipium Malvesiatium*, *Salvium* i *Splonum* koji su se nalazili u unutrašnjosti. Senija je bio važna morska luka i trgovačko središte (2 natpisa s imenima), a u Rideru su se nalazile urbane vile (1 natpis). Najviše natpisa u unutrašnjosti Provincije nađeno je u Retiniju (3 natpisa). Jedan natpis nađen je u Rogatici, gdje se vjerojatno nalazio municipij. Dva natpisa iz Burnuma i jedan iz Tilurija potvrdili su vojne logore, mjestima rasprostranjenosti Mitrina kulta. Slično je i sa natpisom iz Tihaljine koji je vjerojatno iz rimskog logora *Bigeste* (Humac). Ostali natpisi pronađeni su na manjim mjestima, bez potvrđenosti municipalnog statusa. U unutrašnjosti, Lisičići (1 natpis) i Konjic (2 natpisa) koji su bili važni lokaliteti na gornjem toku rijeke Neretve. Te dvije lokacije su bile bitna prometna točka jer su bili smješteni na cestama prema Naroni te su graničili s njenim teritorijem. Natpisi su bili pronađeni na još nekim mjestima poput Potoka (1 natpis), Bioske (1 natpis), Donja Karoševine (1 natpis), Akmačića (1 natpis) i Lever Tare (1 natpis) te na Škripu na obali (2 natpisa).

Mjesta koja pružaju konkretna imena sljedbenika su kolonije Salona i Naroni te municipiji Senija, *Novae*, *Salvium*, *Splonum*, *Malvesiatium*, *Raetinum* i Arba. Također konkretno ime sljedbenika saznajemo na natpisu iz Tihaljine koja je mogla pripadati rimskom logoru u Humcu (*Bigeste*) i na onom iz Rogatice, na čijem se teritoriju vjerojatno nalazilo naselje koje je imalo municipalni status. Isto tako, riječ je i o nekim malim mjestima poput Škripa, Lisičića, Konjica, Potoka, Rogatice, Bioske, Akmačića i Lever Tare. Za neke od nalaza, ne može se sa sigurnošću potvrditi da je riječ o Mitrinom kultu, no to je detaljnije pojašnjeno u prethodnim poglavljima.

Materijalni izvori u većoj mjeri prate epigrafske izvore. Ponovno dominiraju kolonije, poput Salone (20 nalaza), Iadera (2 nalaza), Narone (4 nalaza) i Epidaura (5 nalaza). Materijalni izvori su karakteristični i za neke municipije poput Magnuma (Umljanovići, 1 nalaz) i Arupija (6 nalaza), a važno je istaknuti i Jajce (8 nalaza). Na ostalim lokalitetima, riječ je većinom o samo jednom pronađenom nalazu.

Različiti epigrafski i predmetni izvori koji su pronađeni na različitim mjestima Provincije, potvrđuju tezu s početka poglavlja, a to da je Mitrin kult bio raširen u unutrašnjosti i obali rimske provincije Dalmacije. Većinom je riječ o mjestima koja su bila povezana rimskim cestama, kao što je moguće vidjeti na slici 10, str. 30. Postoje dominantne potvrde u kolonijama, naspram vojnih logora. Isto tako, primjeti se kako je veći udio nalaza pronađen u municipijima, nego u vojnim logorima stoga se može zaključiti kako oni imaju najmanji udio epigrafskih i materijalnih izvora. Kolonije sadrže dominantne potvrde Mitrinog kulta, ponajviše zbog Salone koja ima veliki broj epigrafskih i materijalnih izvora što ne čudi jer je riječ o glavnom središtu Provincije. Iza kolonija slijede municipiji te manja mjesta, bez potvrđenosti municipalnog statusa.

7.3. Društveni položaj

Na natpisima je moguće prepoznati imena 34 sljedbenika, a samo dvojicu svrstavamo među one, čija je pripadnost mitraizmu, upitna (br. 3, 22). Isto tako, jedan natpis ne ističe ime sljedbenika, već samo stalež kojem pripada (br. 5).

Poznato je kako su neki sljedbenici pripadali viteškom staležu koji se naglašava na natpisu iz Burnuma, ali nije zapisano ime sljedbenika (br. 5). Druga potvrda viteškog staleža vidljiva je na natpisu iz Salone. Riječ je o sljedbeniku Aureliju, a navedeno se vidi prema formuli *a milittis*, koja znači da je pojedinac prošao sve stupnjeve viteške službe i time završio vojnu karijeru (br. 9). Viteškom staležu pripadao je i Aurelije Argirijan (Lever Tara) budući da je imao funkciju prokuratora (br. 42). Navedeno bi potvrđivalo činjenicu da je među mitraistima bilo sljedbenika visokog staleža.

Većinu sljedbenika činili su slobodni rimski građani, a jednom dijelu nemoguće je odrediti pravni status te ih se stoga može svrstati u skupinu *Incerti*. U tu skupinu možemo svrstati većinom one o kojima natpisi šturo govore, poput M. Antija, *Pinnessa* i slično (br. 13, 31). Na temelju podataka iz natpisa ili iz imenskih formula možemo pretpostaviti kako je među sljedbenicima bilo 5 oslobođenika. Među njih su se ubrajali Sekst Kornelije Antioh, Lucije Kornelije Apalaust i Marko Vivije Krest iz Salone, Lucije Antonije Menandar Afrodizej iz Lisičića te Aurelije Argirijan iz Lever Tare (br. 8, 11, 32, 42). S druge strane, među sljedbenicima se nalazilo 5 robova. Među robovima isticali su se Hermo (*servus vilicus*) i Faust s Vratnika, koji su bili u službi zakupnika carine te *Sisimbrius* kojeg donosi natpis iz Carevca (br. 1, 2, 30). Među robove je moguće ubrojati Pamfilija koji je bio carski dispensator (*dispensator*) i Fortunata koji je bio rizničar (*arcarius*). Oba sljedbenika ističe isti natpis iz Salone (br. 10), a navedene dužnosti su spadale u carske financijske i carinske službe.

Sljedbenici su obavljali različite dužnosti i službe. Među civilnim službama ističu se Hermo i Faust s Vratnika koji su obavljali službu vilika (*servus vilicus*) te Pamfilije kao carski dispensator (*dispensator*) i Fortunat, rizničar (*arcarius*), čiji natpisi potječu iz Salone. Na natpisima se ističe i spomen dva člana iliričkog vektigala, Gaja Antonija Rufa (predstojnik za ceste – *praefecti vehiculorum*, zakupac javne carine – *conductor portorii publici*) i Tita Julija Saturnina (voditelj-zakupnik carine – *publici portorii servus*, carski predstojnik za ceste – *praefecti vehiculorum*, br. 1, 2). Iz Narone je poznat Marko Luzije Trofim koji je bio sevir Augustal, što je bilo iznimno važno jer su seviri bili službenici carskog kulta (br. 17). Publije Elije Klemens Junior, iz Rogatice, obavljao je funkciju duovira i kvinkvenala (br. 36), a najvišu funkciju imao je Aurelije Argirijan koji je bio prokurator, iz Lever Tare (br. 42).

Iz Narone potječe natpis sa spomenom Klaudija koji je bio beneficijar (br. 18), te se smatra da su, beneficijari, kao vojnici korišteni za niz poslova u okviru ureda namjesnika. Postoji mogućnost da je Pinnes, iz Tihaljine, bio vojnik Prve belgijske kohorte (br. 31). Također je moguće da je Julije Bubal, iz Škripa, bio vojnik koji je nadgledao rad kamenoloma (br. 15). Navedeno nije moguće potvrditi, ali svakako je riječ o pretpostavki koja bi možda mogla biti točna s obzirom na poznate činjenice. S područja Burnuma i Tilurija, koji su bili vojni logori, vjerojatno je bilo vojnika koji su bili sljedbenici Mitre.

Mitraizam je među vojnicima bio značajno raširen, o čemu svjedoči i činjenica da se od Cumonta nadalje, Mitru držalo prvenstveno bogom vojnika. Difuziju mitraizma, moguće je povezati s gibanjem i rasporedom legija.³⁷⁶ Vermaseren navodi kako gdje god da su Rimljani postavili zastave, slijedio ih je Mitrin kult. Takve primjere organske veze mitraizma i vojnog staleža moguće je pronaći na različitim dijelovima Carstva. Jedan od primjera je Valerije Maksim koji je rođen u Petoviju te je bio vojni zapovjednik. Po svojoj dužnosti je išao po cijelom Carstvu te je moguće istaknuti različite posvete koje postavlja. Prva među njima je iz Albe Julije u Dakiji (žrtvenik u Mitrinom hramu) gdje je službovao s *legio XIII. Gemina*, a zatim iz Lambeze u Numidiji (žrtvenik, 183-185. godine) gdje je bio zapovjednik *legio III. Augusta*.³⁷⁷ S obzirom na zemljovid mitrijske difuzije, može se zaključiti kako je kult, osim u Rimu, posebno nazočan na graničnim područjima Carstva, oko dunavskoga, rajnskoga i britanskoga limesa, odnosno tamo gdje su pribivali vojnici.³⁷⁸ Kada bi usporedili Dalmaciju pored Carstva, mogao bi se iznijeti zaključak kako vojnici nisu bili prvi nositelji klica mitraizma te da je njihov broj zanemariv.

³⁷⁶ Selem, Petar. *Lica bogova*, str. 342.

³⁷⁷ Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god*, str. 30-31.

³⁷⁸ Selem, Petar. *Lica bogova*, str. 342.

Postoji mogućnost kako su neki sljedbenici bili pomorci ili trgovci, upravo zbog mjesta na kojim nalazimo mitraičke ostatke iako ne postoje natpisi, poput Epidaura ili Iadera. Slična stvar je moguća i za neke druge gradove u kojima su pronađeni natpisi, poput Salone, Senije ili Narone. Zsigurno je bilo sljedbenika koji su se bavili navedenim radnjama, ali oni nisu potvrđeni. Takva situacija bila je slična i u ostatku Carstva. Iako je Mitra uživao veliko poštovanje među stanovnicima obalnih gradova, ne postoji veliki broj natpisa koje su postavili sljedbenici koji su služili rimskim flotama, odnosno mornari. Vermaseren navodi kako je takvo stanje karakteristično za cijelo Carstvo, unatoč činjenici da je Mitra stekao zahvalnost onih koji su se bavili trgovinom i pomorstvom.³⁷⁹

Jedan od razloga prihvaćanja mitraizma u Dalmaciji bio je angažman carinskih službenika. Naime, Petovij je bio središte državne carine (*Publicum portorii Illyrici*) za prostor Jugoistočne Europe. Već početkom 2. stoljeća, pouzdano znamo da je Mitrin kult bio prisutan u Petoviju (vojnici), a pola stoljeća nakon, zabilježen je na Vratniku. Može se zaključiti kako su carinski službenici jedan od razloga širenja klica mitraizma daljnjim oblikovanjem ispostava carinskog ureda. S Vratnika su nam poznata 2 člana iliričkog vektigala (Gaj Antonije Ruf i Tit Julije Saturnin) te njihovi službenici (Herma i Faust). Među carske financijske i carinske službe, ubraja se i funkcija rizičara i carskog dispenzatora, koje su vršili Fortunat i Pamfilije, iz Salone. Posebno zanimljiv je Publije Elije Klemens Junior (Rogatica) koji je bio duovir i kvinkvenal. Titula kvinvenala zabilježena je među sevirima augustalima, augurima, flamenima i svećenicima, a posebno zanimljivo je što su ovu funkciju nekad imali i predstojnici kolegija koji su bili u službi istočnjačkih kultova. Važno je istaknuti Marka Luzija Trofima (Narona) koji je bio sevir Augustal. Seviri su bili službenici carskog kulta te je, njihovo posvećivanje nekim bogovima, moglo značiti da su htjeli ugoditi caru stoga je navedeno predstavljalo vezu sa carskim kultom. Najvišu funkciju je imao Aurelije Argirijan (Lever Tara) koji je bio prokurator, a vjerojatno se bavio eksploatacijom. Među vojnicima, ističe se Klaudije (Narona) koji je bio beneficijar te još dva potencijalna pripadnika. Riječ je o *Pinnesu* (Tihaljina) koji je možda bio dio Prve belgijske kohorte i Juliju Bupalu (Škrip) za kojeg postoji mogućnost da je nadgledao rad bračkog kamenoloma. Zanimljivo je što u ostatku Carstva većinom dominiraju vojnici kao sljedbenici, dok na prostoru provincije Dalmacije, postoji tek 1 potvrđeni vojnik i 2 moguća pripadnika.

Može se zaključiti, kako su zabilježena 3 sljedbenika viteškog staleža, 5 oslobođenika, 5 robova, a kako su ostatak činili slobodni rimski građani i manja skupina onih kojima je

³⁷⁹ Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god*, str. 32-33.

nemoguće odrediti pravni status. Među sljedbenicima se ističu 2 člana iliričkog vektigala, 2 vilika, rizničar, carski dispensator, sevir Augustal, prokurator i 1 duovir i kvinkvenal. Navodi se beneficijar i 2 potencijalna vojnika. Prema navedenim informacijama, može se zaključiti kako Mitrin kult šire ljudi različitog društvenog položaja i funkcije, odnosno da je mitraizam bio integrativan i po vertikali.

7.4. Podrijetlo

Nije moguće donijeti pouzdane zaključke o podrijetlu Mitrinih sljedbenika u provinciji Dalmaciji na temelju epigrafskih izvora. Prema kognomenima, pretpostavlja se kako su, iz istočnih provincija, bili Lucije Kornelije Apalaust, Marko Vivije Krest i Sekst Kornelije Antioh (Salon), *Sisimbrius* (Carevac) te Hermo i Faust (Vratnik) (br. 11, 8, 30, 1, 2). U istu skupinu još se navodi Aurelije Argirijan s natpisa nađenog u Lever Tari (br. 42). Za jednog sljedbenika pouzdano znamo da je podrijetlom iz istočnih provincija Carstva jer navodi ime grada, Afrodizijade. Riječ je o Luciju Antoniju Menanderu Afrodizeju s natpisa nađenog u Lisičićima (br. 32). Navedeni sljedbenik je jedini, za kojeg sigurno znamo otkud je.

S druge strane, pretpostavlja se da su autohtonog podrijetla Aurelije Maksim Pantidijen (Retinij), *Pinnes* (Tihaljina) i Publije Elije Klemens Juinor (Rogatica) (br. 24, 31, 36). Isto tako vjeruje se kako su autohtonog podrijetla bili Urso i Ursin (Proložac), Terentije Dalmata (Salona) i Aurelije Urso (Akmačići) (br. 23, 13, 41).

Ostalim sljedbenicima, nije moguće utvrditi podrijetlo.

7.5. Datacija

Ni na jednom mjestu nije upisana datacija, međutim ona se određuje provizorno ovisno o podacima iznesenima u natpisu, jezičnim karakteristikama ili onomastičkim formulama te izgledu slova i natpisa.

Svi se dalmatinski mitraički natpisi datiraju u period od 1. do 4. stoljeća. Najraniji natpis potječe iz Narone, a datira ga se u 1. stoljeće ili prvu polovicu 2. stoljeća. Riječ je o sljedbeniku koji je bio sevir Augustal, odnosno Marku Luziju Trofimu (br. 17). Ovo je jedini natpis kojeg je moguće datirati u 1. stoljeće. Sljedeću skupinu čine natpisi koje je sigurno datirati u 2. stoljeće, a riječ je o 3 natpisa (br. 1, 2, 31). Na njima se navode dva člana iliričkog vektigala, Gaj Antonije Ruf i Tit Julije Saturnin, dva vilika imenom Hermo i Faust te *Pinnes* iz Carevca. Većina natpisa, njih 15, datira se u period između 2. i 3. stoljeća (br. 3, 4, 5, 7, 9, 10, 11, 13, 15, 18, 20, 30, 36, 37, 38). Riječ je o sljedbenicima iz Salone (Aurelije, Lucije Kornelije Apalaust, Pamfilije, Fortunat, Terentije Dalmata i M. Antije), Škripa (Julije Bubal), Narone

(Klaudije, Atilije Tercije), Carevca (*Sisimbrius*), Rogatice (Publije Elije Klemens Junior) i Bioske (Tit Aurelije Sever), a tu se nalazi i potencijalni sljedbenik s Arbe (Oktavije Gemin). Na nekim natpisima ne navodi se ime sljedbenika (br. 4, 7), a na jednom se ističe samo stalež viteza (br. 5). Postoje 2 natpisa, za koja sigurno znamo da pripadaju 3. stoljeću, a riječ je o natpisu iz Salone i iz Retinija. Oba natpisa navode sljedbenike, Sekst Kornelije Antioh i Aurelije Maksim Pantidijen (br. 8, 24). Među najmlađe natpise, moguće je svrstati one iz Prološca (2. polovica 3. stoljeća ili početak 4. stoljeća), Konjica (4. stoljeće) i Potoka (4. stoljeće), dakle 3 natpisa. Oni ističu nekoliko sljedbenika – Urso, Ursin, Aurelije Maksim, Flavije Marcelin i Flavije Marcel (br. 23, 34, 35).

Ono što je vidljivo, jest da većina natpisa pripada 2. i 3. stoljeću što je isto kao i u ostatku Carstva. U isto vrijeme se datiraju i sačuvani dalmatinski mitreji. Pronađene mitreje, na prostoru Arupija datira se u 3. stoljeće. Riječ je o dva mitreja u Kraljevom Stolcu i Rajanovom Griču te postoji mogućnost da su imala međusobnu komunikaciju. Istu dataciju ima i mitrej iz Konjica. U Epidauru, mitreje se smješta u 3. stoljeće ili prvu polovicu 4. stoljeća, što potvrđuju i predmetni nalazi. U 4. stoljeće se datira mitrej u Jajcu, a s njim vjerojatno i onaj iz Mile Donje što je nedaleko od Jajca. Zanimljivo je što na području Iadera nije potvrđeno postojanje mitreja, no vjeruje se kako su postojala dva te ih se smješta u 2 ili 3. stoljeće. Ista stvar je i sa Salonom, gdje se prema tezama E. Dygvvea smatra da je možda postojalo 5 mitreja *intra* i *extra muros*.

Datiranje mitreja na području provincije Dalmacije, isto je kao i u ostatku Carstva. Većina mitreja datira se u period 2. i 3. stoljeća, sa par iznimaka onih koji su nastali ranije, odnosno u 1. stoljeću. Među takvima se ističu oni s područja grada Rima, a među njima je mitrej Svetog Klementa.³⁸⁰

Najstariji natpis navodi Marka Luzija Trofima koji je bio sevir Augustal, te je to prva služba koja se navodi unutar Mitrina kulta u Dalmaciji. Kako je već nekoliko puta naglašeno, ta činjenica je iznimno bitna jer nas dovodi u vezu s carskim kultom, te ukoliko seviri posvećuju nekom bogu može značiti da su htjeli ugoditi caru. Upravo zbog navedenog zanimljivo je što je to služba koja se prva spominje. Također je važno istaknuti da se, među prve natpise, ubrajaju oni s Vratnika što bi bila još jedna potvrda u kolikoj je mjeri Petovij, odnosno provincija Panonija, utjecala na širenje mitraizma po provinciji Dalmaciji. Isto tako prve službe koje se navode upravo su one članova vektigala Ilirika te njihova dva vilika. Kult Mitre se iz Petovija (ured iliričke carine), širi na Vratnik te se zatim širi ostatkom Provincije, obala i unutrašnjost

³⁸⁰ <https://www.turismoroma.it/en/places/mithraeum-saint-clemente> (Pristupljeno: 20. lipnja 2023.)

(uspostavljanje drugih carinskih postaja). Pretpostavlja se kako je u Petoviju kult prisutan početkom 2. stoljeća, a zatim je potvrđen, sredinom 2. stoljeća, na Vratniku.

Kao zaključak, istakla bih kako je primjetna većinska datacija u 2. i 3. stoljeće, što je isto kao i u ostatku Carstva. U 4. i 5. stoljeću dolazi do zamiranja mitraizma na području Provincije, a ista situacija je i u ostatku Carstva.

8. Zaključak

Na prostoru provincije Dalmacije, pronađena su ukupno 42 natpisa. Među njima, 37 natpisa ubrajamo u pouzdane potvrde Mitrinog kulta, dok je 5 natpisa upitne mitraičke pripadnosti. Obradeni uzorak je malen i nije dovoljan kako bi se mogla izvući statistika koja bi predočila društvo koje je štvalo Mitru, ali postoje neki rezultati koji su važni ne samo za Dalmaciju, nego i za Carstvo. Na 21 natpisu nalazi se posveta Mitri, 5 natpisa ističe posvetu Solu, a 9 natpisa navodi posvetu Mitri i Solu u isto vrijeme. Ističu se specifične posvete poput onih posvećenih Stijeni, Prijelazu, Lavu i Izvoru te je raznolikost uistinu fascinantna. Zanimljiva je posveta carskim Genijima što svjedoči da su, ljudi provincije Dalmacije, pridavali važnost službenom kultu, a osim toga su poznavali Mitrin mit i njegovu simboliku. Moguće je istaknuti 9 zavjetnih natpisa i 1 posvjetiteljsko graditeljskog karaktera. Posvete koje su ljudi podizali za zdravlje, čast ili sigurnost svjedoče kako se na Mitru gledalo kao na zaštitnika. Prema mjestima pronalaska materijalnih i epigrafskih izvora, može se zaključiti kako je kult bio raširen u unutrašnjosti i obali provincije Dalmacije. Materijalni izvori u većoj mjeri prate epigrafske izvore. Većinom je riječ o mjestima koja su bila povezana rimskim cestama, a kolonije sadrže dominantne potvrde kulta. Iza kolonija slijede municipiji i manja mjesta bez potvrđenog municipalnog statusa, a najmanje izvora je pronađeno u vojnim logorima.

Na natpisima je moguće prepoznati 34 sljedbenika, a samo dvojicu svrstavamo među one, čija je pripadnost mitraizmu, upitna. Isto tako, jedan natpis ne ističe ime sljedbenika, već samo stalež kojem pripada. Među sljedbenicima ističu se ljudi različitog pravnog statusa. Zabilježena su 3 sljedbenika viteškog staleža, a većina njih su bili slobodni rimski građani. Potvrđeno je 5 oslobođenika, 5 robova, a manjoj skupini nije moguć odrediti pravni status. Jedan od razloga prihvaćanja mitraizma u provinciji Dalmaciji bio je angažman carinskih službenika, s područja Petovija, gdje se nalazilo središte državne carine. Posebno važan je zabilježeni sevir Augustal, čija potvrda nije važna samo za provinciju Dalmaciju, već i za cijelo Carstvo, kao i potvrda angažmana carinskih službenika. Među sljedbenicima potvrđena su 2 člana iliričkog vektigala, 2 vilika, rizničar, carski dispensator, sevir Augustal, prokurator te 1 duovir i kvinkvenal. Navodi se također beneficijar te 2 potencijalna vojnika. Prema tome, možemo zaključiti kako je Mitrin kult šire ljudi različitog društvenog položaja i funkcije, odnosno da je mitraizam bio integrativan i po vertikalni.

S obzirom na epigrafske izvore, nije moguće donijeti pouzdane zaključke o podrijetlu Mitrinih sljedbenika. Za 7 sljedbenika se smatra da su možda podrijetlom iz istočnih provincija,

a za samo jednog pouzdano znamo da je iz grada Afrodizijade. Također se smatra kako je 7 sljedbenika možda bilo autohtonog podrijetla, a ostalim sljedbenicima nije moguće utvrditi podrijetlo. Među navedenim sljedbenicima, moguće je primjetiti kako nema žena kao Mitrinih sljedbenica što je jednako kao i u ostatku Carstva, te se samo muškarci navode kao Mitrini poklonici.

Ni na jednom mjestu nije upisana datacija, međutim ona se određuje provizorno ovisno o određenim karakteristikama. Svi se dalmatinski mitraički natpisi datiraju u period od 1. do 4. stoljeća. Najraniji natpis spominje sljedbenika koji je bio sevir Augustal što je posebno zanimljivo i važno jer nas to dovodi u vezu s carskim kultom (1. stoljeće ili prva polovica 2. stoljeća), a najmlađi natpisi su iz Prološca (2. polovica 3. stoljeća ili početak 4. stoljeća), Konjica (4. stoljeće) i Potoka (4. stoljeće). Primjetna je većinska datacija u 2. i 3. stoljeće, što je isto kao i u ostatku Carstva. U isto vrijeme se datiraju i sačuvani dalmatinski mitreji. U 4. i 5. stoljeću dolazi do zamiranja mitraizma na području Provincije, a ista situacija je i u ostatku Carstva.

Mitrin kult je bio privatnog karaktera i nikad nije bio potvrđen od strane nekog cara, no svakako je imao svojih sljedbenika među dalmatinskim stanovništvom. Zanimljivo je što se može primjetiti kako su ljudi doista bili upoznati s Mitrinim mitom, a to nam potvrđuju različiti epigrafski i materijalni izvori. Kao što je rečeno na početku, uzorak je slučajan i nije reprezentativan, no svakako su neki podatci važni, ne samo samo provinciju Dalmaciju, već i za cijelo Carstvo.

9. Popis literature

KRATICE

AE	<i>L'Année épigraphique</i>
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i>
CIMRM	Vermaseren, Maarten J., <i>Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithricae</i> , Martinus Nijhoff Hagae comitis, Hague 1956-1965.
EDCS	<i>Epigraphik Datenbank Clauss-Slaby</i> . Baza podataka latinskih natpisa. https://db.edcs.eu/epigr/hinweise/hinweis-en.html (Pristupljeno: 20. lipnja 2023.)
EDH	<i>Epigraphische Datenbank Heidelberg</i> . Baza podataka latinskih natpisa. https://edh.ub.uni-heidelberg.de/ (Pristupljeno: 20. lipnja 2023.)
ILJug	<i>Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL</i>
ROMIS	Selem, Petar i Vilogorac, Brčić Inga, <i>Religionum Orientalium monumenta et inscriptione Salonitani, Signa et litterae III</i> , zbornik projekta „Mythos – cultus – imagines deorum“ Filozofskog fakulteta sveučilišta u Zagrebu, Zagreb: FFPress 2012.
ROMIC	Selem, Petar i Vilogorac, Brčić Inga, <i>Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones ex Croatia, I-II, Signa et litterae III</i> , zbornik projekta „Mythos – cultus – imagines deorum“ Filozofskog fakulteta sveučilišta u Zagrebu, Zagreb: FFPress, 2015-2018.

1. Adić, Vesna. „Mitraizam – kult omiljen među rimski vojnicima“, *Viteška kultura*, br. 5., Novi Sad, 2016., str. 35-65.
2. Barbarić, Vedrana, Ursić, Lino. „Sakralna baština otoka Brača – itinerari kulturnog turzima“, *Turistička zajednica splitsko-dalmatinske županije, Srednja Dalmacija*, 2016. (katalog)
3. Beck, Roger. *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire*, Oxford: Oxford University Press, 2006.
4. Beck, Roger. „The Rock-Cut Mithraea of Arupium (Dalmatia)“, *Phoenix* 38, No. 4, 1984., str. 356-371.
5. Bijadžija, Bruno. „Rimska religija i kultovi u Epidauru“, *Archaeologia Adriatica*, Vol. 6, No. 1, 2012., str. 67-86.
6. Brunšmid, Josip. „Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije I“, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva*, n.s. 3, Zagreb, 1898.
7. Cambi, Nenad. „Škrip na otoku Braču – nerealizirani grad“, *Arheološki radovi i rasprave*, 17, 2013
8. Cambi, Nenad. „Nova svjedočanstva solarnih i mističnih kultova u Dalmaciji“, *Tusculum: časopis za solinske teme*, Vol. 10, No. 2, 2017., str. 23-32.
9. Campbell, A. Leroy. *Mithraic Iconography and Ideology*. Leiden: Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain, 1968.
10. Gabričević, Branimir. „Dva priloga poznavanju urbanističkog razvoja antikne Salone“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 53, Split, 1952.
11. Gabričević, Branimir. *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*. Split: Književni krug, 1987.
12. Geertz, Clifford. „As a Cultural System“, *The Interpretation of Cultures*, New York City: Basic Books, 1973.
13. Glavaš, Ivo. *Konzularni beneficijariji u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske, Svezak 17, Ministarstvo kulture RH, Zagreb, 2016.
14. Glavičić, Miroslav. „Značenje Senije tijekom antike“, *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, Vol. 21, No. 1, 1994., 41-57.
15. Glavičić, Miroslav. *Kultovi antičke Senije*, Zadar: Svečilište u Zadru, 2013.
16. Halberge, Gaston H. *The cult of Sol invictus*, EPRO, Leiden, Brill, 1972.
17. Lipovac Vrkljan, Goranka. „Mitraička kulturna slika iz Umljanovića“, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 13/14 No. -, 1996., str. 49-60.

18. Lipovac Vrkljan, Goranka. „Prilog čitanju sadržaja i kompozicije donjih polja konjičke tauroktonije“, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 19 No. -, 2002., str. 131-139.
19. Lipovac Vrkljan, Goranka. „Some examples of local production of Mithraic reliefs from roman Dalmatia“, *Akti VIII. međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva*, Zagreb, 2005., str. 249-258.
20. Matijašić, Robert. *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Diklecijana*, Zagreb: Leykam international, 2009.
21. Miletić, Željko. *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Dokorska disertacija, Zadar: Filozofski fakultet, 1997.
22. Medini, Julijan. „Mithriaca Jadertina“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 24(11), Zadar, 1984./1985.
23. Medini, Julijan. „Mitrički reljef iz Banjevaca“, *Diadora*, 8, Zadar, 1975.
24. Patsch, Karl. „Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina“ (Radimsky, V.), *Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine*, 1899.
25. Patsch, Karl. „Arheološko – epigrafska istraživanja o povjesti rimske pokrajine Dalmacije“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 16, 1904.
26. Radimsky, V. „Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina“, *Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine*, 3, 1895.
27. Rendić-Miočević, Ante. „Monuments of the Mithraic cult in the territory of Arupium (Dalmatia)“, *Romanising oriental gods? Religious transformations in the Balkan Provinces in the Roman period. New finds and novel perspectives* (ur. Aleksandra Nikoloska, Sander Müskens), Symposium, Sept., 18- 21, 2013, Skopje, 2015., str. 403-426.
28. Rendić-Miočević, Duje. „Da li je *spelaeum* u Močićima kraj Cavtata služio samo Mitrinu kultu?“, *Iliri i antički svijet, Ilirološke studije, povijest – arheologija – umjetnost – numizmatika – onomastika*, Split, 1989., 531-538.
29. Rendić-Miočević, Duje. „Lika i japodska antroponimijska tradicija“, *Izdanja Hrvatskoga arheološkog društva*, 1, Split, 1975., 97-106.
30. Schallmayer, Egon, Eibl, Kordula, Ott, Joachim, Preuss, Gerhard, Wittkopf, Esther. *Der römische Weihebezirk von Osterburken I*, Stuttgart, 1990.
31. Selem, Petar. *Les religions orientales dans la Pannonie romaine partie en Yugoslavie*, Brill, Leiden, 1980.
32. Selem, Petar. „Žena u mitraizmu“. *Archaeologia Adriatica*. Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu. 2008, str. 467-471.
33. Selem, Petar. *Lica bogova*. Zagreb: Matica Hrvatska, 2008.

34. Serventi, Zrinka. „Bibliografija Julijana Medinija s prikazom njegovih radova“, *Asseria*, Vol. 8, No 8. Zadar: Muzej antičkog stakla u Zadru, 2010., str. 11-93.
35. Sheerlinck, Eline. „History of Religions in the Making: Franz Cumont (1868-1947) and the 'Oriental religions'“, *The making of the Humanities – Volume III: The Modern Humanities* (ur. Bod, Rens, Maat, Jaap i Weststeijn, Thijs). Amsterdam: Amsterdam University Press, 2014.
36. Silnović, Nirvana. „To carry the universe in one's own pocket: Aminiature Mithraic relief from the Archaeological museum in Split“, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 58, 2018., str. 291-304.
37. Šašel-Kos, Marjeta. „An unusual gift for Mithras' sanctuary in Salonae“, *Tyche*, 8, 1993.
38. Škegro, Ante. „Upravitelj dobara Salonitanske crkve“, *Povijesni prilozi*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Vol. 21, No. 22, 2002, str. 18-27.
39. Tomić, Celestin. „Misterijske religije i kršćanstvo“, *Obnovljeni život – Časopis za filozofiju i religijske znanosti*, Vol. 53 No. 2. Zagreb: Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1998., str. 179-201.
40. Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god*. New York: Barnes & Noble, 1963.
41. Versluys, M. J. „Orientalising Roman Gods“, *Religions in the Graeco-Roman World: Panthée: Religious Transformations in the Graeco-Roman Empire* (ur. Bricault, L., Bonnet, C.). Leiden, Boston, 2013., str. 235-261.
42. Vilogorac Brčić, Inga. „Kvinkvenali u službi kolegija istočnjačkih kultova u Rimskome Carstvu“, *Radovi zavoda za hrvatsku povijest*, Vol. 44, Zagreb, 2012., str. 133-141.
43. Vilogorac Brčić, Inga. „Oriental Gods and Imperial Cult“, *Proceedings of the international symposium "Contextualizing 'Oriental' cults. The New Light on the Evidence between the Danube and the Adriatic*, Filozofski fakultet – Österreichische Akademie der Wissenschaften, Zagreb – Wien, 2024. (u tisku).
44. Vojmer Gojković, Mojca. „Mithrae in Poetovio and the new discovery“, *Acta Ant. Hung.*, 58, 2018, str. 263-273.

1. Avesta. *Khorda Avesta*, 10. Mihr yasht

10. Antički izvori

1. Porph., *De Antro Nympharum*
2. Plut., *Vita Pompeii*
3. Cass. Dion, *Historia Romana*
4. Plin., *Naturalis Historia*
5. Tert., *De Corona*
6. App., *Historia Romana*

11. Internetski izvori

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=55281> (Pristupljeno: 20. travnja 2023.)

<https://cil.bbaw.de/en/homenavigation/the-cil/history-of-the-cil> (Pristupljeno: 1. lipnja 2023.)

<https://www.jstor.org/journal/anneepig> (Pristupljeno: 1. lipnja 2023.)

<https://edh.ub.uni-heidelberg.de/projekt/geschichte> (Pristupljeno: 1. lipnja 2023.)

<https://www.britannica.com/topic/Mithra> (Pristupljeno: 10. travnja 2023.)

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=63727> (Pristupljeno: 21. travnja 2023.)

<https://www.britannica.com/biography/Theodosius-I/The-middle-years> (Pristupljeno: 11. travnja 2023.)

<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=66647> (Pristupljeno: 22. svibnja 2023.)

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=43006> (Pristupljeno: 23. svibnja 2023.)

<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=11068> (Pristupljeno: 23. svibnja 2023.)

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=10288> (Pristupljeno: 25. svibnja 2023.)

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=21283> (pristupljeno: 29. svibnja 2023.)

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=62316> (pristupljeno: 29. svibnja 2023.)

<https://www.turismoroma.it/en/places/mithraeum-saint-clemente> (Pristupljeno: 20. lipnja 2023.)

12. Popis ilustracija

Slika 1. Primjer reljefa s prikazom taurokotnije:

https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B8%D1%82%D1%80%D0%B0#/media/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Mithras_tauroctony_Louvre_Ma3441b.jpg (Pristupljeno: 21. lipnja 2023.)

Slika 2. Simboli Gavrana: Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god.*, str. 141.

Slika 3. Simboli nevjeste: Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god.*, str. 142.

Slika 4. Simboli Vojnika: Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god.*, str. 144.

Slika 5. Simboli Lava: Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god.*, str. 146.

Slika 6. Simboli Perzijanca: Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god.*, str. 149.

Slika 7. Simboli kurira Sunca: Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god.*, str. 151.

Slika 8. Simboli Oca: Vermaseren, M. J. *Mithras, the secret god.*, str. 152.

Slika 9. Unutrašnjost mitreja, Sveta Priska, Rim:

<https://www.coopculture.it/en/poi/mithraeum-of-santa-prisca/> (Pristupljeno: 22. svibnja 2023.)

Slika 10. Središta mitraizma i njihova povezanost cestovnim komunikacijama na prostoru rimske provincije Panonije i Dalmacije: Silnović, Nirvana. „To carry the universe in one's own pocket: A miniature Mithraic relief from the Archaeological museum in Split“, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 58, 2018., str. 301. – prema Lipovac Vrkljan, Goranka. *Posebnosti tipologije i ikonografije mitraičkih reljefa rimske Dalmacije*, Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet, 2001., str. 249, br. 14.

13. Prilozi

Prilog 1

Katalog natpisa

Vratnik (Senj)

1. ŽRTVENIK
Vapnenac

Vrijeme nalaza: 1891.

Datacija: sredina 2. stoljeća

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

Literatura: AE 1894, 0022; 2008, 0994, CIL III 13283, CIMRM II 1846, EDH 028597, EDCS 29900061, ROMIC I, str. 74.

Distinkcije su označene iza riječi, iza prve riječi u 3. i 9. retku, iza prve dvije riječi u 5., 6. i 8. retku, iza tri riječi u 7. retku te na kraju retka u 4. retku. Visina slova u prvom retku iznosi 3 cm, 2. – 7. retka 3,5 cm, u 8. retku 3 cm i u 9. retku 2,5 cm. Dimenzije spomenika iznose 67 x 42 x 26 cm.³⁸¹

I M
SPELAEVM CVM
OMNE IMPEN
SA HERMES C
5 ANTONI RVFI
PRAEF VEH ET
COND P P
SER VILIC FORTV
NAT FECIT

I(nvicto) M(ithrae) / spelaeum cum / omne impen/sa Hermes C(ai) / Antoni Rufi / praef(ecti) veh(iculorum) et / cond(uctoris) p(ublici) p(ortorii) / servus vilic(us) Fortu/nat(ianus) fecit.

9. redak Brunšmid (1898: 189-190; 1907: 135 -136) i Ljubić (VHAD, XIV, 1, 1-3) *Fortunat(i)*, dok svi ostali autori izuzev Mommsena (CIL III 13283) pišu *Fortunat(ianus)*.

³⁸¹ Glavičić, Miroslav. *Kultovi antičke Senije*, str. 93-95.

2. ŽRTVENIK

Vapnenac

123,5 x 70 x 62 cm

Vrijeme nalaza: 1932.

Datacija: sredina 2. stoljeća

Smještaj: Gradski muzej u Senju

Literatura: CIMRM II 1847, EDH 020913, EDCS 10000931, ROMIC I, str. 76.

Između riječi i kratica, nalaze se dikstincije, dok ligature nisu prisutne. Visina slova u 1. retku iznosi 8,5 cm, u 2. retku 5,5 cm, a 3. – 8. retka 3,8 cm. Dimenzija žrtvenika su 123,5 x 70 x 62 cm.³⁸²

S I M
FAVSTVS
T IVL SATVRNI
NI PRAEF VEHI
5 CVLOR ET COND
VCT P P SER
VILICVS
PRO SE ET SVIS
VSLM

S(oli) I(nvicto) M(ithrae) / Faustus / T(iti) Iul(i) Saturni/ni praef(ecti) vehi/culor(um) et cond/uct(or)is p(ublici) ser(vus) vil(icus) / pro se et suis / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

³⁸² Glavičić, Miroslav. Kultovi antičke Senije, str. 95.

Rab

3. ŽRTVENIK

Vapnenac

75 x 31 cm

Mjesto nalaza: Barbat

Vrijeme nalaza: 1867.

Datacija: 151-300. godine

Literatura: CIL III 10120, EDH 053168, EDCS 30900099, ROMIC I, str. 84.

INVICTO
OCTAVIVS
GEMINVS

Invicto / Octavius / Geminus.

Danilo

4. ŽRTVENIK

Vapnenac

19,5 x 20,5 x 20 cm

Mjesto nalaza: Rider

Smještaj: Muzej Grada Šibenika, inv. br. 12101

Datacija: 2-3. stoljeće

Literatura: CIMRM II 1856. ILJug 0787, EDH 34270, EDCS 10000799, ROMIC I, str. 86.

D INVICT
COM

D(eo) Invict(o) / Com[...]

2. redak Miletić *Comitius* ili *Comitalis* (1996:161, br. 15).

Ivoševci

5. RELJEFNA PLOČA

Bijeli mramor

18,8 x 16,5 x 4,3 cm

Mjesto nalaza: Burnum

Smještaj: Arheološki muzej u Zadru

Datacija: 2. polovica 2. ili početak 3. stoljeća

Literatura: AE 1971, 0301, ILJug 0833, EDH 011491, EDCS 10000845, ROMIC I, str. 83.

RVS EQ R DONV

[...]RVS EQ[ues] R(omanus) DONV[mdedit].

6. ŽRTVENIK

Literatura: CIMRM II 1855, CIL III 14986

S I C I L
S E C V N D
V L V S

S(oli) i(nvicto) C(aius) .. il / Secund/ulus.

Salona

7. ŽRTVENIK
Vapnenac
31 x 25 cm

Literatura: CIL III 8679, CIMRM II 1874, EDH 053174, ROMIS, str. 172.

PETR E
GENE
TRICI

Petr(a)e / Gene/trici.

8. ŽRTVENIK
Vapnenac
28 x 26 cm (bez baze)

Mjesto nalaza: izvađen iz južnih perimetralnih zidova Salone

Vrijeme nalaza: 1884.

Smještaj: Arheološki muzej u Splitu, inv. br. A 870.

Datacija: 3. stoljeće

Literatura: CIL III 8686, CIMRM II 1876, EDH 040057, ROMIS, str. 169.

SOLI DEO
SEX CORNEL
ANTIOCHVS
STELLAM
5 ET FRVCTI
FER EX VIS
LIB POS

Soli Deo / Sext(tus) Cornel(ius) / Antiochus / Stellam / et Fructi/fer(am) ex vis(u) /lib(ens) pos(uit).

6. redak Šašel-Kos (1993: 145-147) *fer(am arborem)*.

9. ŽRTVENIK
Mramor
Izgubljen

Mjesto nalaza: prije nego što je bio ugrađen u stube jedne kuće u Solinu, služio je kao unutarnji dio sarkofaga u sekundarnoj uporabi

Datacija: 151-300. godine

Literatura: CIL III 8677, CIMRM II 1872, EDH 053172, ROMIS, str. 170.

DEO M
CETERIS
BSVQV
TALIBV
5 ELIVS
A MILIT

Deo M[ithrae invicto] / ceteris[que dis dea] / bvsqv[e immor] / talibv(s) [Aur?] / elivs[—] / a milit[iis—]

10. ŽRTVENIK
Izgubljen

Mjesto nalaza: solinski vinograd

Vrijeme nalaza: početak 19. stoljeća

Datacija: 171-300. godine

Literatura: CIL III 1955, CIMRM II 1875, EDH 053175, ROMIS, str. 172.

DEO INVIC
PRO SALVTE
ET INCOLV
MITAT PAMPHI
5 LI DISP
AVG NN
FORTVNATVS
ARCARIVS

D(eo) Invic(to) / pro salute / et incolu/mitat(e) Pamphi/li disp(ensatoris) / Aug(ustorum) nn(ostrum) / Fortunatis / arcarius.

11. NATPISNA PLOČA

Mramor
Izgubljena
20 x 15 cm

Mjesto nalaza: kuća Bubić u Solinu

Datacija: 171-300. godine

Literatura: CIL III 6877, CIMRM II 1873, EDH 053173, ROMIS, str. 173.

D INV M
L CORN APALAVS
TVS PRO S M VIVI
CRESTI AMIC ARIS
5 EX VOTO P

*D(eo) Inv(icto) M(ithrae) / L(ucius) Corn(elius) Apalaus/tus pro s(alute) M(arci) Vivi /
Cresti amic(i) {k}aris(simi) / ex voto p(osuit)*

3. redak Cumont *Vibii* (CIMRM II, 1873)

4. redak Cumont *Chresti* (CIMRM II, 1873)

12. KULTNA PLOČA S PRIKAZOM TAUROKTONIJE I NATPISOM

Mramor
26 x 18 x 9 cm

Smještaj: Arheološki muzej u Splitu, inv. br. 202 D.

Literatura: CIL III 14243/1, CIMRM II 1862-1863, ROMIS, str. 168.

OR INP

..... or (*inp[endio suo]*).

Bulić 1912: 57, t. VI, 1.

13. ŽRTVENIK

Vrijeme nalaza: 1986.

Datacija: 151. – 300.

Literatura: EDH 018318

D I S M T E R
E N T I V S D A L M
A T A M A N T I V S
V S I N H O N O
5 R E M A M I C
S V O R V M

*D(eo) I(nvicto) S(oli) M(ithrae) Ter/entius Dalm/ata MANTIVS / v(otum?) s(olvit?) in
hono/rem amic(orum) / suorum*

Gardun

14. ŽRTVENIK

Vapnenac

19 x 10 x 4 cm

Smještaj: Arheološki muzej u Splitu

Literatura: CIMRM 1857/58, ROMIC II, str. 77.

CTI
POS
VIT

Invicti / pos/uit.

Škrip

15. ŽRTVENIK Vapnenac

Vrijeme nalaza: 1802.

Smještaj: ugrađen u kuću Nikolić

Datacija: 2. polovica 2. – 1. polovica 3. stoljeća

Literatura: CIL III 3095, CIMRM 1877, EDCS 28400349, ROMIC II, str. 78.

S I M
I V L I V S
B V B A L V S

S(oli) I(nvicto) M(ithrae) / Iulius / Bubalus.

2. redak Lipovac Vrkljan *Iul<i>us* (2001: 96, br. 19), Zaninović *Iul(i)us* (2007: 209).

3. redak Lipovac Vrkljan *Buba<l>us* (2001: 96, br. 19), Zaninović *Buba(l)us* (2007: 209).

16. ŽRTVENIK

Vrijeme nalaza: 1899.

Smještaj: Arheološki muzej u Splitu

Literatura: CIL III 15099, CIMRM II 1878

V A L E S I
D I N V
I C T O
D

Vales i/d inv/icto d/eo.

Narona

17. ŽRTVENIK

Vapnenac

Datacija: 1. stoljeće ili 1. polovica 2. stoljeća

Literatura: CIL III 1788, CIMRM 1880, EDH 53178, EDCS 27500100, ROMIC II, str, 83.

I D S
M L V S I V S
T R O F I M A S
L I B P O S V I T

I(nvicto) D(eo) S(oli) / [—] M(arcus) Lusius / Trofimas / lib(ertus) posuit.

18. ŽRTVENIK

Bijeli mramor

Datacija: 2. ili 3. stoljeće

Literatura: CIL III 1783, CIMRM 1881, EDH 53179, EDCS 26600660, ROMIC II, str. 83.

D S I O M
A E T E R N O S A C R
V M C L A M A R C
F A C E X O P T I O N
5 B E N E F I C I A
R C I O N I

*D(eo) S(oli) I(nvicto) O(mnipotenti) M(ithrae) / aeterno sacr/um Cla(udius) Marc(...) /
fac(it) ex option / [—] beneficia[r](ius) / [—] rcioni [—].*

1. redak Patsch *I(ovi) O(ptimo) M(aximo)* (1899: 209, br. 4)

6. redak Miletić *...rcion* (1996:173, 26b).

19. ULOMAK ŽRTVENIKA

Smještaj: ugrađen u kuću Ilić

Literatura: CIL III 8432, ROMIC II, str. 84.

D M I

D(eo) M(ithrae) I(nvicto).

20. ŽRTVENIK

Smještaj: Zbirka Nani u Arheološkom muzeju u Veneciji

Datacija: 2. ili 3. stoljeće

Literatura: CIL III 3158b , EDH 062304, EDCS 28600120, ROMIC II, str. 85.

D S I O M
AETERNO
SACRVM
TILIVS TERT
S EX VOTO
LIBENS
POSVIT

*D(eo) S(oli) I(nvicto) O(mnipotenti) M(ithrae) / aeterno / sacrum / [A]tilius Tert/[iu]s
ex voto / lib{i}ens posuit.*

4. redak Gabričević, Vermaseren, Lipovac Vrkljan *Tilius* (1952: 10, br. 33), Lipovac Vrkljan
tert(ius) (2001: 144, br. 29d).

5. redak Lipovac Vrkljan ...*s ex voto* (2001: 144, br. 29d).

Podum (*Arupium*)

21. ŽRTVENIK

Vapnenac

48 x 48 x 36 cm

Mjesto nalaza: lokalitet sv. Marko blizu Arupija, na cesti Prozor – Otočac

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

Literatura: CIL III 15087, CIMRM II 1854, EDH 035169, ROMIC I, str. 73.

D I M

D(eo) I(nvicto) M(ithrae)

Otočac (*Arupium*)

22. ŽRTVENIK

Vapnenac

37 x 25 x 40 cm

Mjesto nalaza: vrh brda Vital kod Prozora

Vrijeme nalaza: 1900.

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

Literatura: CIL III 15085, CIMRM 1853, ROMIC I, str. 85.

S I D R

SA

L LVCCA

S(oli) I(nvicto) D(eo) R[—] / Sa[c(rum)] / L(ucius) Lucca[—] / [—]

1. redak Hirschfeld *r...* (CIL III 15805), Brunšmid *r(upe) [n(ato)]* (1907: 129-130)

3. redak Brunšmid *L(ucius) Lucca[eus]* (1901: 106)

4. redak Hirschfeld *[d(e) s(uo)]*

Proložac

23. PLOČA

Pješćenjak

58 x 53 x 13 cm

Mjesto nalaza: kasnoantička grobnica

Vrijeme nalaza: 1998.

Smještaj: Zavičajni muzej Imotski

Datacija: 2. polovica 3. ili početak 4. stoljeća

Literatura: EDCS 35300793, ROMIC II, str. 81.

avers:

INVIC MITHR
STATI VRSVS ET VRSINVS PA
TER ET FILIVS V L

revers:

INVICTO MITHR E STATI VRSVS
ET VRSINVS PATER ET FIL
V L P

avers: *Invic(to) Mithr(ae) / Stati(i) Ursus et Ursinus pa/ter et filius v(otum) l(ibens) / p(osuerent).*

1. redak Gudelj *Mithr(e)* (2006: 37)

1. redak Gudelj *Stati(us)* (2006: 37)

revers: *Invicto Mithr{a}e Stat(i) Ursus / et Ursinus pater fil(ius) / v(otum) l(ibentes) p(osuerent).*

Golubić (*Retinium*)

24. KULTNA PLOČA S PRIKAZOM TAUROKTONIJE I NATPISOM

Pješčenjak

68 x 94,5 x 18 cm

Datacija: 3. stoljeće

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

Literatura: CIL III 10034 (=13276)

AVRE
LIVS
MA
XIMIVS
PANTIDIE
NVS

Aure/lius / Ma/ximus / Pantidie/nus

25. DVA VOTIVNA NATPISA NA KOCKAMA

Kamen, vapnenac

28 x 32 x 30 cm, 31 x 30 x 31,6 cm

Smještaj: Zemaljski muzej u Sarajevu

Literatura: CIL III 13276a, 13276b

Prva kocka:

LEONI

litterae insertae: lijevi dio monograma T, P, R; unutar slova O – I te P ili R

Pater Sacrorum Omnipotentis Invicti Regis, odnosno *Pater Omnipotentis Invicti Regis Sacerdos* (Gabričević 1987: 184)

Druga kocka:

FONTI

Prepostavlja se da je natpis bio isti kao i na prethodnoj kocki. (Gabričević 1987: 184)

Jezerine-Pritoka (Retinium)

26. ŽRTVENIK

Pješčenjak

86 x 36-40,5 x 28 cm

Vrijeme nalaza: 1937.

Literatura: CIMRM 1908

I M S
C I C
P R O S
S V A V
5 LS

I(nvicto) M(ithrae) s(acrum) / C(aius) I(....) C(....) / pro S(alute) / sua v(otum) / l(ibens) s(olvit).

Čavkići (Retinium)

27. ?

Datacija: 1. – 300.

Literatura: EDH 059968

I M
L P O S M
[

I(nvicto) M(Ithrae) / l(ibens) pos(uit) m(erito) / [-----?]

Jajce

28. ŽRTVENIK

Vapnenac

18 x 8-11,7 x 7,3-9,2 cm

Literatura: CIMRM 1901-1905

INVI

Invi(cto).

Carevac

29. ULOMAK ŽRTVENIKA

47 x 47 x 41 cm

Restituiran prema ranijim bilješkama (potpuno uništen).

Literatura: CIMRM 1915, ILJug 1634, EDH 033935

D I [] [] M

PAO

SVI I

POCV

5 ATTIR

D(eo) i[nv(icto)] [S(oli)] M(ithrae) / pao... / sui i... / pocu... / attir...

30. ULOMAK ŽRTVENIKA
Vapnenac

Literatura: CIMRM 1914

INVICTO
ARAS SISIM
BRIVS D D
L P

Invicto / aras Sisim/brius d(ecurionum) d(ecreto) / l(ibens) p(osuit).

Tihaljina

31. ZAVJETNI SPOMENIK
Vapnenac

Datacija: 2. stoljeće

Literatura: CIL III 12810, CIMRM II 1889, EDCS 31400255, EDH 053180

D I M A[]
NNIS SAC
AVGVSTO[]
RVS PIN MI
5 LES
CO PRIM
BEL IMMVNIS
LIBENS MERITO
POSVIT

*D(eo) I(nvicto) M(ithrae) a[c Ge]/niis sac[r(orum)] / Augusto[r(um)] / Rus(---) Pin(nes)
mi/les / co(hortis) prim(ae) / Bel(garum) immunis / libens merito / posuit.*

Lisičići

32. KULTNA PLOČA S PRIKAZOM TAUROKTONIJE I NATPISOM

Restitucija prema fotografiji.

Literatura: CIL III 13859.

L ANTONIVS MENANDER APHRO
DISIEVS INVICTO
AVG V F

L(ucius) Antonius Menander Aphro/disieus Invicto / Aug(usto) V(otum) F(ecit).

Konjic

33. ŽRTVENIK

Vapnenac

76 x 78 x 29 cm

Literatura: CIL III 14222/1

S I M
V[]TVR
LVCIVS
V S

S(oli) i(nvicto) M(ithrae) / V[e]tur(ius) / Lucius / v(otum) s(olvit).

34. KULTNA PLOČA
Obrađena s dvije strane
59 x 82,5 x 10 cm

Datacija: 4. stoljeće

Literatura: CIL III 14617, ILJug 1, 112

DEO SOLI INV[]O METER[]

Deo Soli Inv[ct]o Meter[ae].

Potoci

35. PLOČA
Vapnenac
82 x 78 x 16 cm

Vrijeme nalaza: 1902.

Datacija: 4. stoljeće

Literatura: CIL III 14617

DEO SOLI INV[]O METER
AVR MAXIMINVS
FLAVI MARCELLINVS
FLAVI MARCELLVS

*Deo Soli inv[ict]o Meter[i] / Aur(elius) Maximinus / Flavi(us) Marcellinus / Flavi(us)
Marcellus*

Ispod natpisa, nalazi se grafit : *Romanus /Marcianus...IV / ...P]in[us] / II Ficus X.*
(Patsch 1904: 34-38)

Rogatica

36. ŽRTVENIK

Vapnenac

99 x 59 x 29 cm

Mjesto nalaza: u središtu naselja, kraj potoka Toplak

Literatura: AE 1976, 0533 (B), AE 2009, 1028, ILJug 0624, EDH 012315, EDCS 09300472

INVICO MITR
P AEL CLEMENS
IVNIOR
VIR ET QQ
5 [] VET
V S L M

*Invicto Mit(h)r(ae) / P(ublius) Ael(ius) Clemens / iunior / (duum)vir et q(uin)q(uennalis)
/ [Es(?)ti?] vet(eranus?) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

Skelani

37. ULOMAK ŽRTVENIKA

61 X 17 X 22 cm

Literatura: CIL III 14219,8, ILJug 1533, CIMRM 1900, EDCS 32201018, EDH 052644

TRAN[]
DEI M[]
HOST[]
ONI

Tran[situ] / dei M[ithrae] / Host[ilius] / ...oni...

Bioska

38. ŽRTVENIK
Vapnenac
120 x 61 cm

Datacija: kraj 2. stoljeća ili početak 3. stoljeća

Literatura: AE 1976, 0599, EDH 012531, EDCS 09300007

IN M
T AVR SEVE
RVS L P

In(victo) M(ithrae) / T(itus) Aur(elius) Seve(rus) l(ibens) p(osuit).

Plevlje

39. ŽRTVENIK
Vapnenac
51 x 33 x 24 cm

Literatura: CIL III 13849, CIMRM 1886

SOLI IN
VICTO SAC
SEXT BABE
RIVS IANV
5 AR VCI MI

Soli in/victo sac(rum) / Sext(us) Babe/rius Janu/ar(ius)...

5. redak Cumont *v(ir) C... i(nvicti) M(ithrae)* (TMMM, II, br. 311a); Vermaseren *v(otum) p(osuit) m(erito)* (CIMRM 1886); Gabričević *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) l(aetus)*

Donja Karoševina

40. ŽRTVENIK
Vapnenac
78 x 8 x 35 cm

Literatura: AE 2012, 1113, EDH 072637

I S M
S V [] M

I(nvicto) S(oli) M(ithrae) / S [--] M

Akmačići

41. ŽRTVENIK
Vapnenac
38 x 37 x 37 cm

Vrijeme nalaza: 1946.

Literatura: AE 2012, 1111, EDCS 67400473, EDH 072635

INIVCTO S M O
AVR VRSO
R F []
[

Invicto S(oli) M(ithrae) o(mnipotenti) / Aur(elius) Urso / R F[---] / [-----].

Lever Tara

42. ŽRTVENIK
44 X 22-31 cm

Literatura: CIL III 13849, CIMRM 1887/8

INVICTO
AVG AVR RCTRIA
[]SPRO
[] ORFITO
5 []S P

Invicto / Aug(usto) Aur(elius) .rctria / ..[A?]spro / [et] Orfito / [co(n)]s(ulibus) p(osuit).

2. redak Patsch *Aurelia* (1896: 292, sl 77.)

Prilog 2

Ilustracije

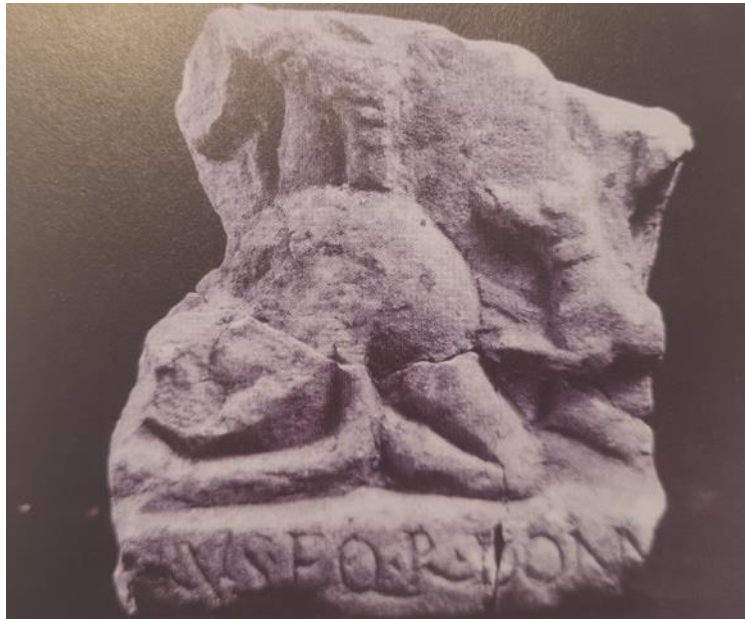
1. Natpis Gaja Antonija Rufa i Herma, žrtvenik (Senj, ROMIC I)
2. Natpis Tita Julija Saturnina i Fausta, žrtvenik (Senj, ROMIC I)
3. Natpis sa spomenom rimskog viteza, ulomak ploče s tauroktonijom (Burnum, ROMIC I)
4. Natpis sa posvetom Nepobjedivome bogu, žrtvenik (Danilo, ROMIC I)
5. Napis Seksta Kornelija Antioha, žrtvenik (Salona, ROMIS)
6. Natpis koji se nalazi na kulturnoj ploči s prikazom tauroktonije (Salona, ROMIS)
7. Natpis posvećen Nepobjedivome (Gardun, Ž. Miletić)
8. Natpis Lucija Lukceja, žrtvenik (Otočac, ROMIC I)
9. Natpis Aurelija Maksima Pantidijena (Retinij, Golubić, Ž. Miletić)
10. Natpisi posvećeni Leoni, odnosno Fonti, votivni natpisi (Retinij, Golubić, Ž. Miletić)
11. Natpis Lucija Antonija Menandera Afrodizeja, kulturna ploča s prikazom tauroktonije (Lisičići, Ž. Miletić)
12. Natpis Aurelija Maksima, Flavija Marcelina i Flavija Marcela, ploča (Potoci, Ž. Miletić)
13. Natpis Aurelija Argirijana, žrtvenik (Lever Tara, Ž. Miletić)

Slika 1.

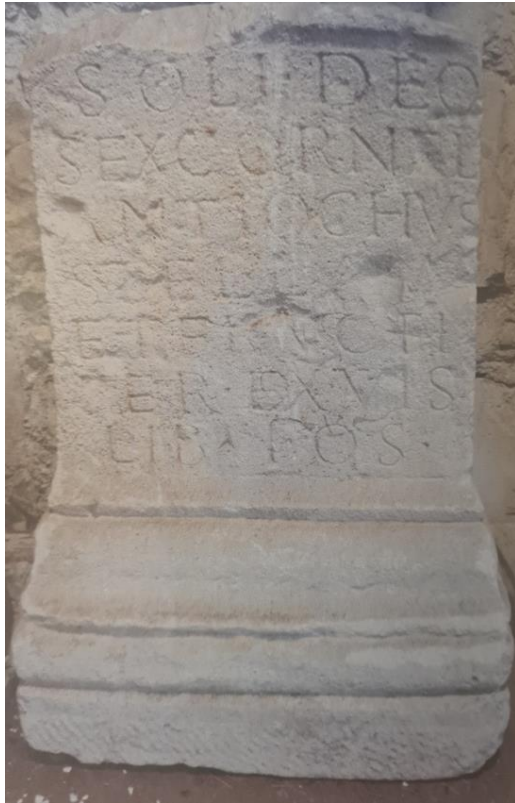
Slika 2.

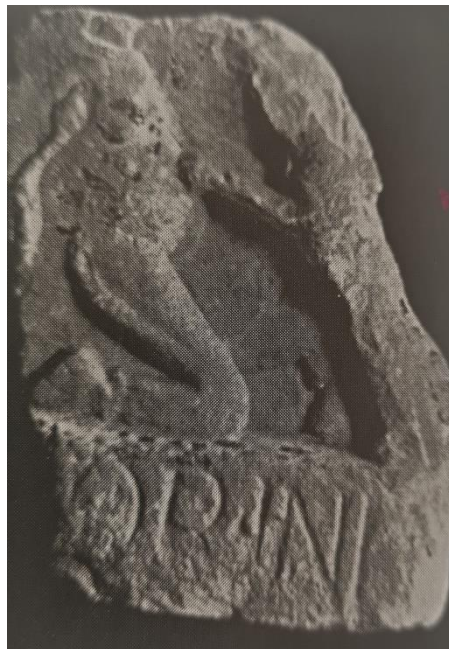
Slika 3.

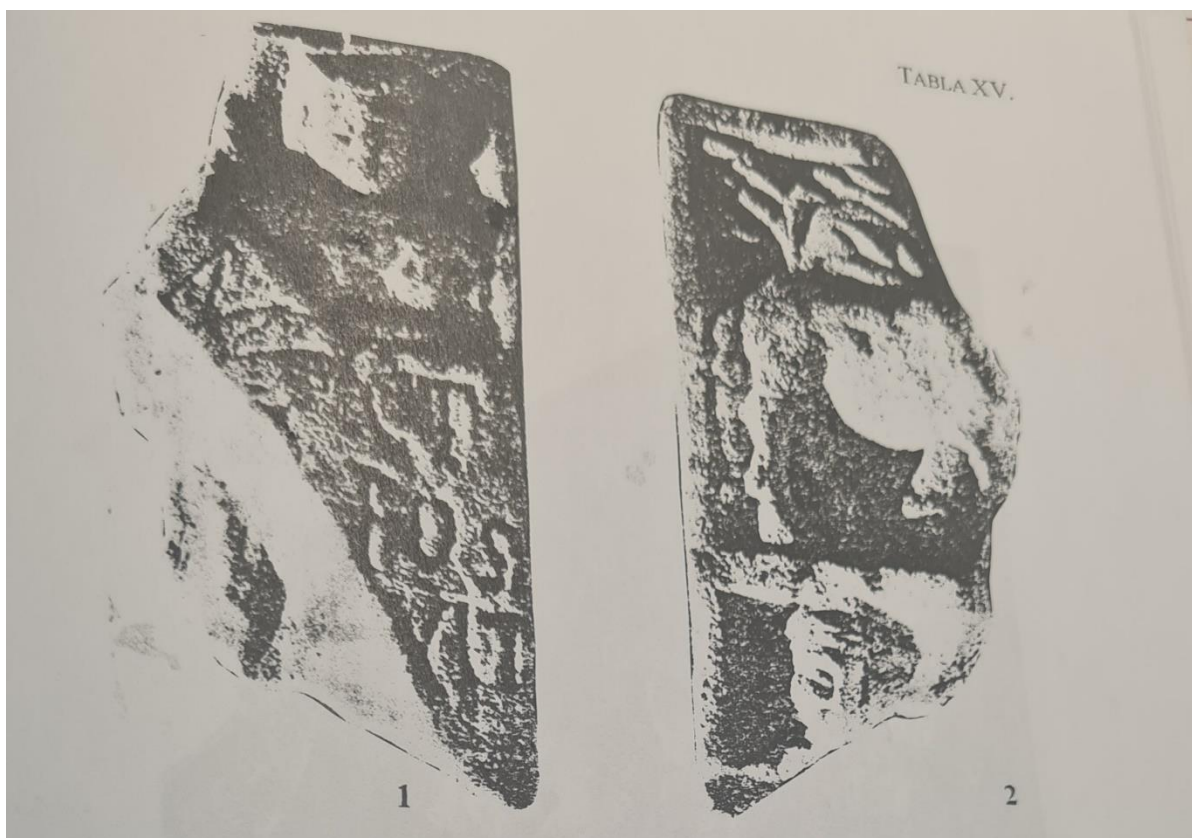
Slika 4.

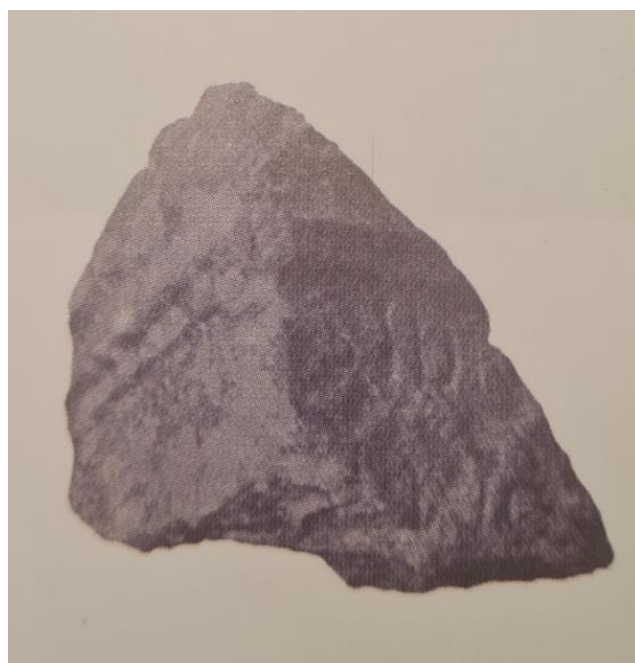
Slika 5.

Slika 6.

Slika 7.

Slika 8.

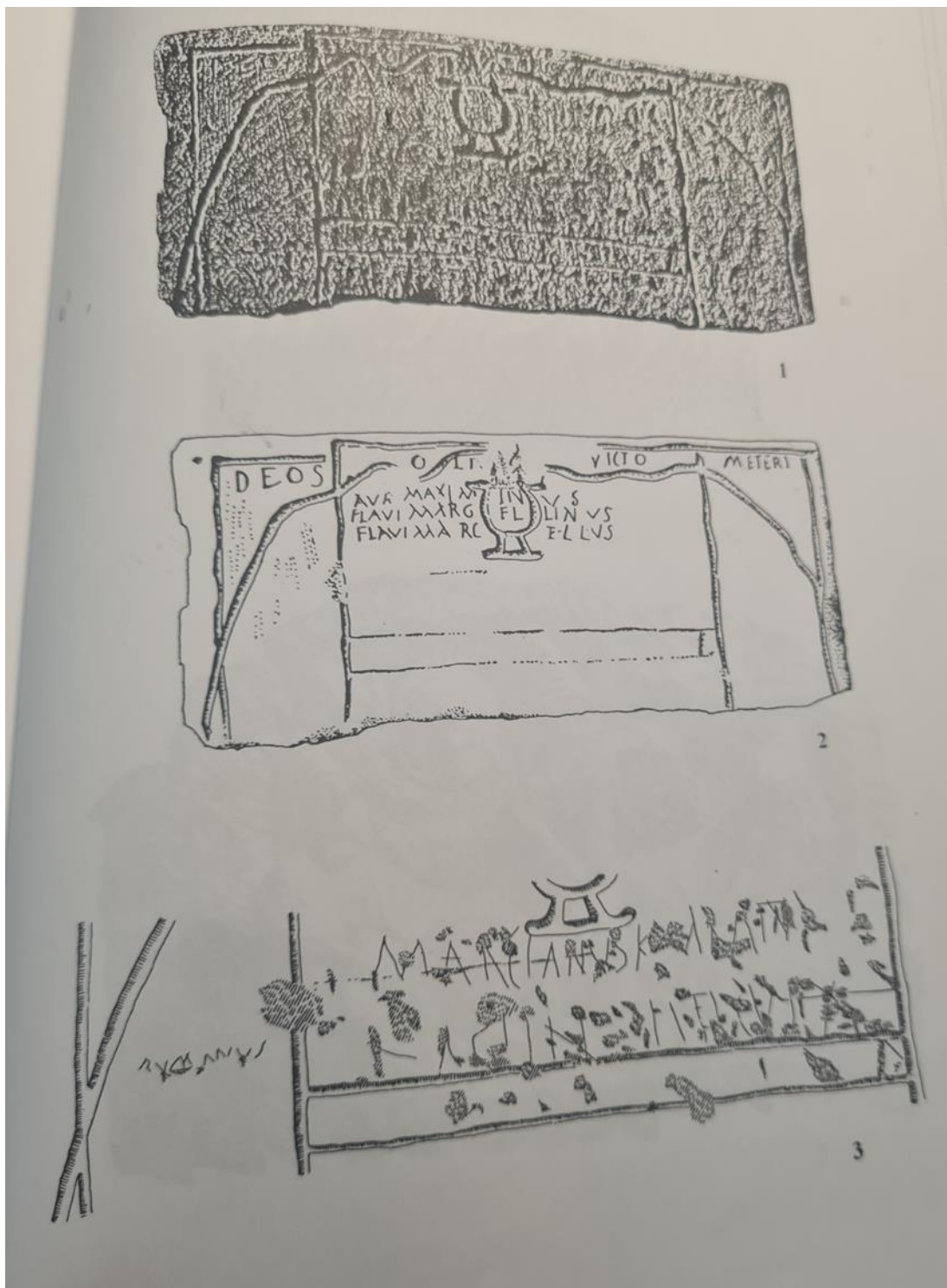
Slika 9.

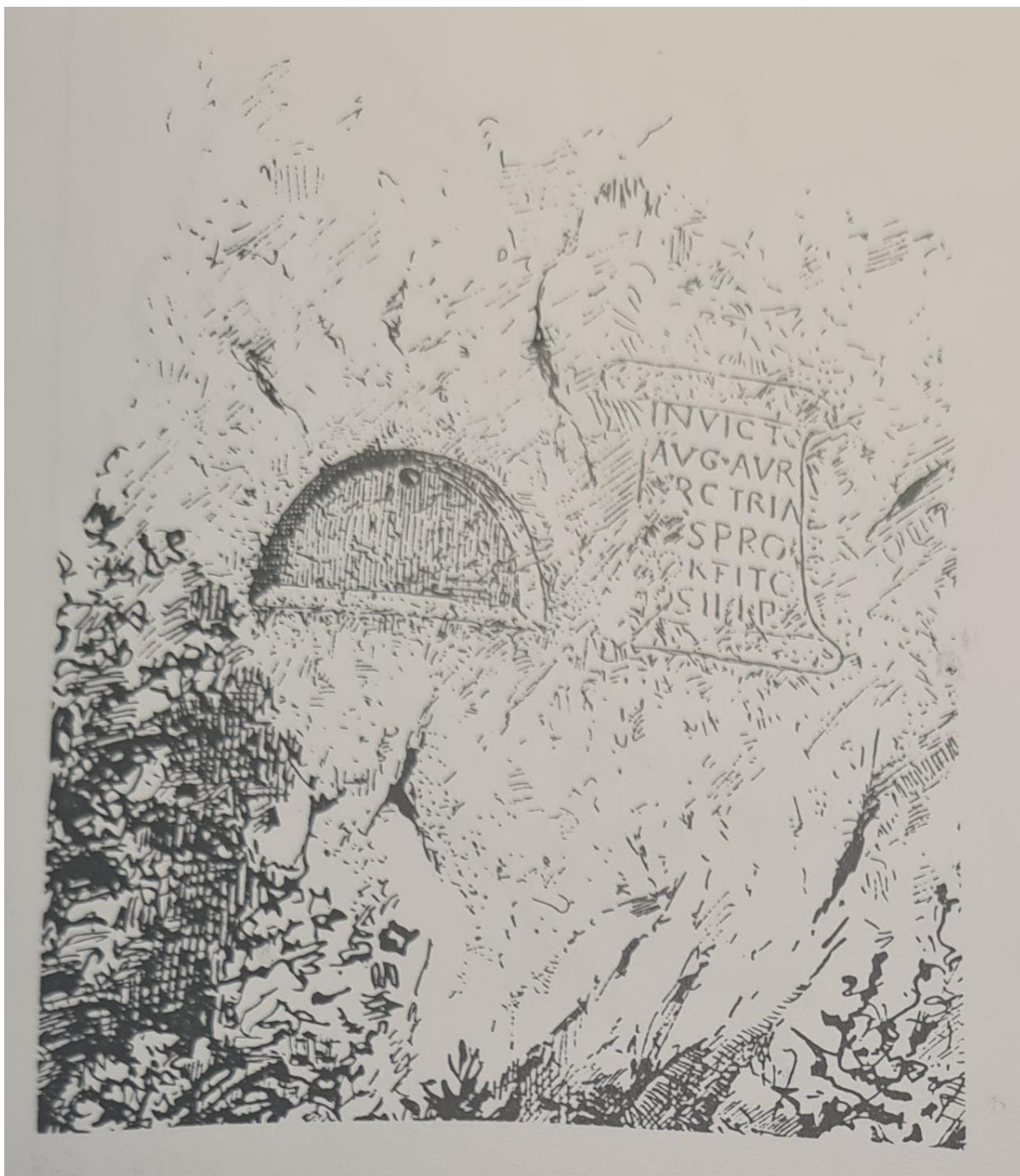
Slika 10.

Slika 11.

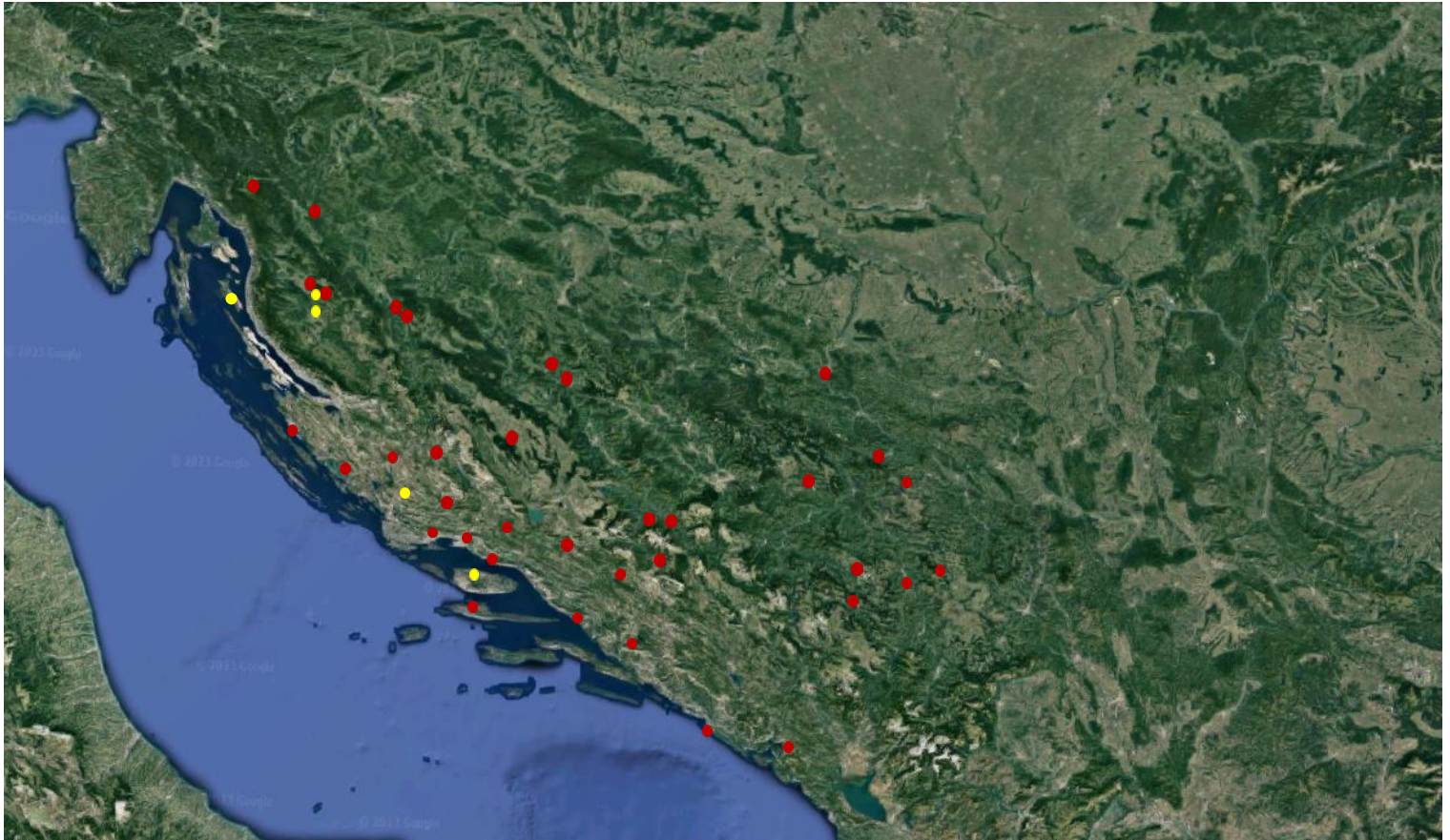
Slika 12.

Slika 13.

Prilog 3

Karta s prikazom nalazišta Mitrinog kulta

- Potvrđeni nalazi Mitrinog kulta
- Nepotvrđeni nalazi Mitrinog kulta

Sažetak

Mitrin kult ubraja se među misterijske religije te se u prvom stoljeću nove ere, širi iz Perzije do Rimskog Carstva. Sljedeća tri stoljeća biti će važan dio društvenog i duhovnog života na tom prostoru. Svojom širenjem Carstvom, prihvaćen je i u provinciji Dalmaciji gdje se razvijao sve do kraja četvrtog stoljeća, kada kršćanstvo postaje nova službena religija Rimskog Carstva. Različiti dalmatinski spomenici svjedoče kako je Mitrin kult bio dobro zastupljen, a analizom predmetnih i epigrafskih izvora moguće je donijeti sud o Mitrinim sljedbenicima. Ukupno 42 epigrafska izvora, potvrđuju štovanje Mitre u provinciji Dalmaciji. Među navedenim izvorima, potvrđena su 34 sljedbenika o kojima doznajemo različite informacije. Obradeni uzorak je malen i nije dovoljan da bi se mogla izvući statistika koja bi predočila društvo koje je štovalo Mitru, ali ipak postoje neki rezultati koji su važni ne samo za Dalmaciju, nego i za Carstvo. Raznolikost nalaza je fascinatna i svjedoči kako su ljudi s prostora provincije Dalmacije, doista poznavali određene značajke Mitrinog mita. Zanimljiva je rasprostranjenost pronađenih nalaza koji potvrđuju kako je kult bio raširen na obali, i u unutrašnjosti, provincije Dalmacije. Osim toga, moguće je izvući različite zaključke o društvenom položaju, podrijetlu, dataciji i spolu sljedbenika, te vrsti natpisa na kojima se spominju.

Ključne riječi: Mitra, Mitrini sljedbenici, Provincija Dalmacija, epigrafski izvori

Mithra's followers in the Roman province of Dalmatia

Abstract

The cult of Mithras is counted among the mystery religions and in the first century AD, it spread from Persia to the Roman Empire. The next three centuries will be an important part of social and spiritual life in that area. As it spread through the Empire, it was also accepted in the province of Dalmatia, where it developed until the end of the fourth century, when Christianity became the new official religion of the Roman Empire. Various Dalmatian monuments testify that Mithra's cult was well represented, and by analyzing the subject and epigraphic sources, it is possible to make a judgment about Mithra's followers. A total of 42 epigraphic sources confirm the worship of Mithras in the province of Dalmatia. Among the mentioned sources, 34 followers have been confirmed and we have various information about them. The processed sample is small and not enough to be able to extract statistics that would present a society that worshiped Mitra, but there are still some results that are important not only for Dalmatia, but also for the Empire. The variety of finds is fascinating and proves that people from the area of the Dalmatian province really knew certain features of the Mithra myth. It is interesting to see the distribution of finds that confirm that the cult was widespread on the coast and in the interior of the province of Dalmatia. In addition, it is possible to draw different conclusions about the social position, origin, dating and gender of the followers, and the type of inscriptions on which they are mentioned.

Keywords: Mithra, Mithra's followers, Province of Dalmatia, epigraphic sources

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

kojom ja Gabriella Milković, kao pristupnik/pristupnica za stjecanje zvanja magistra/magistrice povijesti i pedagogije, izjavljujem da je ovaj diplomski rad rezultat isključivo mogega rada, da se temelji na mojim istraživanjima i oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i literatura. Izjavljujem da ni jedan dio diplomskoga rada nije napisan na nedopušten način, odnosno da nije prepisan iz necitiranoga rada, stoga ne krši ničija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio ovoga diplomskoga rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Split, 7. srpnja 2023.

Potpis

**IZJAVA O POHRANI ZAVRŠNOGA/DIPLOMSKOGA RADA (PODCRTAJTE
ODGOVARAJUĆE) U DIGITALNI REPOZITORIJ FILOZOFSKOGA FAKULTETA
U SPLITU**

Student/Studentica: Gabriella Milković

Naslov rada: Mitrini sljedbenici u rimskoj provinciji Dalmaciji

Znanstveno područje: Humanističke znanosti

Znanstveno polje: Povijest

Vrsta rada: Diplomski rad

Mentor/Mentorica rada (akad. stupanj i zvanje, ime i prezime): izv. prof. dr. sc. Ivan Matijević

Sumentor/Sumentorica rada (akad. stupanj i zvanje, ime i prezime): dr. sc. Inga Vilogorac Brčić

Članovi Povjerenstva (akad. stupanj i zvanje, ime i prezime): asist. Zvonimir Forker, izv. prof. dr. sc. Ivan Matijević, dr. sc. Inga Vilogorac Brčić

Ovom izjavom potvrđujem da sam autor/autorica predanoga završnoga/diplomskoga rada (zaokružite odgovarajuće) i da sadržaj njegove elektroničke inačice potpuno odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uredenoga rada. Slažem se da taj rad, koji će biti trajno pohranjen u Digitalnom repozitoriju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu i javno dostupnom repozitoriju Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (u skladu s odredbama *Zakona o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju*, NN br. 123/03, 198/03, 105/04, 174/04, 02/07, 46/07, 45/09, 63/11, 94/13, 139/13, 101/14, 60/15, 131/17), bude:

- a) u otvorenom pristupu
- b) dostupan studentima i djelatnicima FFST-a
- c) dostupan široj javnosti, ali nakon proteka 6 mjeseci / 12 mjeseci / 24 mjeseca (zaokružite odgovarajući broj mjeseci).

(zaokružite odgovarajuće)

U slučaju potrebe (dodatnoga) ograničavanja pristupa Vašemu ocjenskomu radu, podnosi se obrazloženi zahtjev nadležnomu tijelu u ustanovi.

Mjesto, nadnevak: Split, 7. srpnja 2023.

Potpis studenta/studentice: